

UDK: 329.12(497.11)''197''
323.1(497.1=163.42)''1971''
329.15(497.1)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 25. 7. 2021.

Prihvaćeno: 4. 10. 2021.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v53i3.18379>

Srpski liberali i Hrvatsko proljeće: hrvatsko-srpski odnosi i novi koncepti Jugoslavije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih

MILIVOJ BEŠLIN

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
Beograd, Srbija
milivoj.beslin@gmail.com

PETAR ŽARKOVIĆ

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
Beograd, Srbija
zarkovic011@gmail.com

U radu se analiziraju politička stajališta reformskih političkih elita u Srbiji i Hrvatskoj o ključnim pitanjima unutarnjega razvoja Jugoslavije početkom 1970-ih. Oba republička partijska rukovodstva stupila su na političku scenu u zenitu jugoslavenske reformske orijentacije i vala liberalizacije nakon Brijunskoga plenuma. Nova generacija srpskih i hrvatskih komunista zasnivala je svoje reformske programe na idejama demokratizacije i emancipacije jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma. Borba za novi koncept Jugoslavije, tržišnu privredu, reformu Saveza komunista Jugoslavije i liberalizaciju društva povezivala je političke elite Zagreba i Beograda. Međutim, neriješeni odnosi u federaciji, skupa s porastom nacionalizma i snažnim otporom partijskih konzervativaca, određivali su krajnje domete suradnje reformskih snaga i perspektive razvoja demokratskoga i tržišnoga socijalizma u Jugoslaviji.

Ključne riječi: Jugoslavija; Josip Broz Tito; Hrvatsko proljeće; srpski liberali; Savka Dabčević-Kučar; Marko Nikezić; Deseta sjednica Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske

Od početka 1960-ih u vrhu Saveza komunista (SK) Jugoslavije jasno su se izražavale dvije suprotstavljene orijentacije daljnjega unutarnjeg razvitka jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma. Očekivanja od demokratske evolucije nakon raskida sa Staljinom, po autoru Dennisonu Rusinowu, nisu nikad bila napuštena u jugoslavenskoj Partiji, čime je imperativ progresivnih reformi postao naglašena identifikacija jugoslavenskih komunista u široj zajednici međunarodnoga radničkog pokreta.¹ Zahtjevi za bržu demokratizaciju druš-

¹ RUSINOW, *The Yugoslav Experiment*, 61.

tvenih odnosa, transformaciju uloge Partije, sistemske promjene u ekonomskom i političkom sistemu postali su prepoznatljiva orijentacija jugoslavenskih reformista (partijskih „liberala“) s kojom su se mogle poistovjetiti reformske snage u drugim komunističkim partijama. Osnovne pravce promjena inaugurirao je Program SK Jugoslavije 1958., a samo desetljeće kasnije niz događaja osigurao je znatne pomake različitim partijskim dokumentima i rezolucijama (VIII. kongres SK Jugoslavije, privredna reforma, Brijunski plenum, *Teze za reorganizaciju Partije*) koji su omogućavali čvrst legitimitet u obrani svojih pozicija u partijskom središtu.² Iako je u dosadašnjim interpretacijama bio poseban naglasak na težnjama razvijenih jugoslavenskih republika (Slovenije i Hrvatske) za slamanjem konzervativnih otpora onih nerazvijenih (Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora), potreba za reformom nije nosila etničke predznake, nego je bila rezultat različitih, prije svega ekonomskih interesa, koji su se prelamali u unutarpartijskim sporovima, prisutnim od najranijih transformacija jugoslavenskoga poststalinističkog sustava.

Način djelovanja partijskih reformista u SK Jugoslavije nikad nije bio utemeljen na formalnom „koalicijskom“ djelovanju, nego se u složenoj multinacionalnoj državi kakva je bila Jugoslavija on manifestirao na različite načine. Za srpske komuniste odluke Brijunskoga plenuma značile su graničnu crtu prema kojoj se formulirala nova politika u Jugoslaviji, koja bi suštinski omogućila „jednu veliku renesansu“ u Srbiji, imajući u vidu da je „duga senka“ moćnoga potpredsjednika države Aleksandra Rankovića bila najprisutnija u njegovoj matičnoj republici.³ Zaključci VI. plenuma Centralnoga komiteta (CK) SK Srbije u rujnu 1966. definirali su novu političku liniju, zasnovanu na borbi protiv „birokratskih i etatističkih snaga“ s kojima je Srbija bila predugo poistovjeđivana i koje su svoje uporište pronalazile u „nacionalizmu i unitarizmu“. Osim jasnoga razgraničenja sa srpskim nacionalizmom, CK SK Srbije uputio je svoje partijsko članstvo na definitivnu reformsku liniju unutar SK Jugoslavije, gdje će važno mjesto zauzimati „brži razvoj neposredne demokracije“ i „odlučna reforma i reorganizacija Partije“.⁴ Beskompromisnom i krajnje otvorenom osudom terora snaga sigurnosti na Kosovu i snažnim diskontinuitetom s politikom koju je simbolizirao Ranković, VI. plenum CK SK Srbije imao je sva obilježja povijesne sjednice jer je uspostavljao raskid s konzervativnim karakteristikama sustava i zauzimao se za isticanje stvarne nacionalne ravnopravnosti, dosljednu federalizaciju i odustajanje od uloge glavnoga čuvara jugoslavenskoga jedinstva. S navedenim karakteristikama kompatibilno je bilo i inzistiranje na političkoj demokratizaciji, koja će svoj najviši izraz dobiti u novom srpskom partijskom rukovodstvu u razdoblju 1968. – 1972.⁵ S druge strane reformska očekivanja u Hrvatskoj probudila su nade

² BEŠLIN, „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji“, 11-33.

³ SR-DAS-CKSKS, kut. 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. 9. 1966.

⁴ BEŠLIN, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, 435-437.

⁵ *Isto*, 466-467.

da će politički pad „centralističko-birokratskih” snaga u Beogradu omogućiti dosljednije provođenje privredne reforme i ustavnoga reguliranja republičkih ingerencija u odnosu na savezni vrh, što bi vodilo ubrzanom derogiranju centralističkoga sistema naslijeđenog iz poslijeratnoga razdoblja. Stavovi hrvatskih komunista polazili su od nove reformske agende SK Jugoslavije, stavljajući naglasak na ekonomske probleme u Hrvatskoj, koja shodno prijašnjoj centralističkoj politici nije mogla raspolagati vlastitim „viškom vrijednosti”. Hrvatsko partijsko rukovodstvo pretpostavljalo je rješavanje ekonomskih odnosa u federaciji uspješnom realizacijom reforme. Otvorena pitanja reguliranja bilance federacije, savezne kontrole deviznoga sistema i uvozno-izvoznih firmi sadržavala su polazne točke političke platforme CK SK Hrvatske, koje su nakon *Svibanjskoga savjetovanja* 1968. bile prezentirane cjelokupnoj jugoslavenskoj javnosti.⁶

Krajem 1960-ih u Srbiji i Hrvatskoj, na valu reforme inicirane protržišnim setom zakona 1965., započela je politička afirmacija nove generacije u SK Jugoslavije. U zagovaranju sistemskih promjena većina republičkih partijskih rukovodstava otvarala je prostor za djelovanje mlađih, obrazovanih, stručnijih ljudi, čije se političko formiranje odigravalo u poslijeratnom razvoju jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma.⁷ Na VI. kongresu SK Srbije u studenom 1968. bilo je izabrano preko 60% novih članova Centralnoga komiteta mlađih od 50 godina, što je svjedočilo o jasnoj namjeri sveobuhvatne kadrovske obnove i zaobilaženja „provjerenih” pripadnika ratne generacije.⁸ Podrška Marku Nikeziću u izboru za predsjednika CK SK Srbije dolazilo je prije svega od mlađe generacije srpskih komunista, uvjerenih u njegovu sposobnost zastupanja modernih političkih stavova. Problemi međugeneracijskoga nerazumijevanja bili su očiti za Latinku Perović, koja je postala novi sekretar CK SK Srbije. Ona je beogradskim novinarima objašnjavala da je Savez komunista postao toliko „generacijski izdiferenciran” da između tih generacija „postoje čitavi sveto-vi”.⁹ U sličnoj je maniri na partijske konzervativce gledao i jedan od čelnika SK Hrvatske, Miko Tripalo, koji se u svojim javnim nastupima doticao starijih partijskih kadrova, koji nisu bili u stanju prepoznati novi društveni kontekst

⁶ KLASIĆ, „Svibanjsko savjetovanje 1968: Ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća”, 57-73; BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 522-523; MUJADŽEVIĆ, *Bakarić. Politička biografija*, 258-264.

⁷ Cijenjeni jugoslavenski i crnogorski diplomat Veljko Mićunović u obrazloženju svojega odbijanja ponuđenoga mjesta predsjednika CK SK Crne Gore u travnju 1968. isticao je da se u društvu previše nameću stariji kadrovi „dok tražimo da se naše društvo smatra modelom naprednosti”. Samokritički procjenjujući da u danom vremenu „politički, idejno i psihološki” pripada starijoj generaciji, Mićunović je u pismu naglasio potrebu izlaska društva iz „stagnacije” na način koji bi omogućio dolazak pripadnika mlađe generacije na odgovorne partijsko-političke položaje. SR-DAS-LFVM, kut. 2, Pismo (prepis) V. Mićunovića predsjedniku skupštine SR Crne Gore Veljku Milatoviću, 21. 4. 1968.

⁸ BEŠLIN, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, 510-511.

⁹ SR-DAS-CKSKS, kut. 93, Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima Politike, održano 22. februara 1971.

i realnosti jugoslavenskoga unutarnjeg razvoja.¹⁰ Nakon VI. kongresa CK SK Hrvatske 5. – 7. prosinca 1968. Tito je u Zagrebu osobno izrazio nezadovoljstvo ignoriranjem starijih kadrova u CK Hrvatske i sputavanjem njihovog izbora u savezne partijske organe.¹¹ Međutim, na IX. kongresu SK Jugoslavije (ožujak 1969.) bila su potvrđena ne samo reformska opredjeljenja Partije nego i potpuna generacijska obnova.¹² U provođenju praktične politike, reformski orijentirana republička rukovodstva u Hrvatskoj i Srbiji izražavala su vrijednosti novoga političkog diskursa postrankovićevske orijentacije: moderna tržišna privreda, demokratizacija Partije, emancipacija republika i dosljedna federalizacija Jugoslavije. Inzistiranje da ono „što zadovoljava juče, ne zadovoljava danas” postalo je zajednički reformski kredo republičkih rukovodstava Srbije i Hrvatske, koji će se manifestirati na različite načine.¹³

Deseta sjednica CK SK Hrvatske i proturječni interesi jugoslavenskih partijskih reformista

Prvi susret dvaju novoizabranih partijskih rukovodstava Srbije (Marko Nikezić i Latinka Perović) i Hrvatske (Savka Dabčević-Kučar i Pero Pirker) odigrao se u Zagrebu 16. prosinca 1969. godine. Sastanak je održan u atmosferi povišenih tenzija koju su stvorili članci Miloša Žanka u *Borbi* kojima se implicitno optuživalo hrvatsko rukovodstvo da je pasivno u borbi protiv nacionalizma.¹⁴ Članci su izazvali ogorčenje u Zagrebu i, po mišljenju Mike Tripala, ohrabrivali aktivnost unitarističkih, etatističkih i antireformskih snaga u Hrvatskoj.¹⁵ Srpsko partijsko rukovodstvo također se nalazilo pod pritiskom saveznoga partijskog vrha, koji je od Beograda zahtijevao odlučniji kurs prema tisku i Univerzitetu. Postojala je zabrinutost drže li se u Srbiji političke prilike pod kontrolom.¹⁶ Nakon sjednice Predsjedništva SK Jugoslavije u Zagrebu, na kojoj je glavna tema bila daljnji razvitak Saveza komunista i gdje su

¹⁰ RUSINOW, *The Yugoslav Experiment*, 248-249.

¹¹ TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 108.

¹² RUSINOW, *The Yugoslav Experiment*, 256.

¹³ SR-DAS-CKSKS, kut. 99, 17. sednica Sekretarijata CK SKS sa sekretarima međuopštinskih konferencija, 13. 2. 1969.

¹⁴ Članci Miloša Žanka, potpredsjednika Savezne skupštine, objavljeni su u listu *Borba* od 17. do 21. studenog 1969. i na kritički način govorili o unutarnjoj situaciji u Hrvatskoj, osobito o nedovoljnoj spremnosti tadašnjega hrvatskoga partijskog rukovodstva da se odlučnije obračuna s nacionalističkim pojavama u društvu. Tijekom 1969. Žanko je svoja saznanja o pojavama nacionalizma u Matici hrvatskoj upućivao na više adresa i različitim listovima, uključujući predsjednika Tita. Svoj aktivizam na tom polju Žanko je objašnjavao namjerom da se suprotstavi nacionalističkoj isključivosti i popularizira zalaganje za „demokratski nacionalni osećaj” i „jugoslovenski socijalistički patriotizam”. Članci su izazvali velike polemike na stranicama hrvatskoga tiska, a postupno su zadobili pozornost čitave jugoslavenske javnosti i postali prvorazredni politički događaj. SR-AJ-837-KPR, II-4-b/75, O političkoj aktivnosti Miloša Žanka.

¹⁵ TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 111.

¹⁶ PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 115-117.

se mogla čuti mišljenja da je Partija isključivo „revolucionarna organizacija istomišljenika”, sastanak najviših političkih struktura Srbije i Hrvatske trebao je, po mišljenju predsjednika CK SK Srbije Marka Nikezića, da „postigne neko veće razumevanje”.¹⁷

Predsjednica CK Hrvatske Savka Dabčević-Kučar smatrala je da su osnovni ciljevi i interesi srpskoga i hrvatskoga rukovodstva „identični”: modernizacija društva, integracija privrede, orijentacija k ekonomskom razvoju, izlazak na svjetsko tržište i zaposlenost u funkciji razvoja, a ne ispred razvoja, kako je rekla. Ipak, ona je detektirala i neslaganja o konkretizaciji politike „čistih računa”, koja se tada izgrađivala, a zasijecala je u potraživanja hrvatskih firmi od srpskih dužnika. Čelnim ljudima Srbije otvoreno je prezentirala veliko nezadovoljstvo u Hrvatskoj zbog načina funkcioniranja saveznih organa i administracije, koja je bila, kako je rekla, troma, nefleksibilna i neefikasna, čime je štetila privrednom razvoju i opstruirala ga. Posebno je istaknula pitanje strukture saveznih organa jer se Hrvatska smatrala uskraćenom. Savezna birokracija stvarana je u „administrativno-etatističkom” periodu i otad nije reformirana, pa zbog toga ne odgovara na narasle potrebe društva i privrede, smatrala je Dabčević-Kučar. Ingerencije pojedinaca, korupcija, nejednak tretman republika – sve je to ovisilo o saveznoj administraciji. Rješenje je vidjela u „fiksiranju ingerencija” savezne administracije da bi se stavila u funkciju privrede, zatim neophodnost objektivizacije kriterija njezina rada i naposljetku reprezentativnost, koja bi podrazumijevala da kadrovski i strukturno svi budu zastupljeni. Kao posebno važan problem u odnosima Srbije i Hrvatske Dabčević-Kučar navela je status Jugoslovenske investicione banke i Geneksa, koji su stvarani državnim kapitalom svih, a u razdoblju jačanja republičkih državnosti stavljeni su prije svega u funkciju razvoja privrede Srbije. Geneks je lociran u Srbiji, ondje je najveći dio njegovih ulaganja, i u Hrvatskoj se stvorilo mišljenje da to „nije u redu”, upozorila je ona.¹⁸

Razlike u viđenju ekonomskih funkcija federacije između dva rukovodstva bile su očite i nisu pretrpjele velike promjene od posljednjih lipanjskih razgovora 1968., ali je Nikezić smatrao da bilateralni razgovori s predstavnicima drugih republika ipak utječu na „približavanje stavova”. Nadilaženje nesuglasica i stvaranje „jednog bloka progresivnih snaga” koji će zajednički djelovati bilo je za Dabčević-Kučar potreba koju je nametalo vrijeme, što neće biti moguće ako ne postoji valjana informiranost ljudi o tome što koja republika postiže u svojem radu.¹⁹ Problem Žankovih članaka u *Borbi* zauzimao je središnje mjesto tijekom razgovora dvaju rukovodstava s obzirom na to da je odjek spornih članaka zadobio veliki publicitet u jugoslavenskoj javnosti. Na otvoreno pitanje hrvatskih kolega da se izjasni o kontroverzним člancima, Latinka Perović odgovorila je da SK Srbije nije znao za razmjere političke

¹⁷ VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 323.

¹⁸ HR-HDA-1220-CK SKH, Magnetofonski zapisnik s razgovora delegacija SR Srbije i SR Hrvatske u Zagrebu, 16. 12. 1969.

¹⁹ *Isto*.

štete učinjene Hrvatskoj i da partijski vrh u Srbiji nije bio zainteresiran za tu političku akciju, ali da će se, sad kad znaju za sve konsekvence, više fokusirati na taj problem. Sekretar CK SK Hrvatske Pero Pirker obavijestio je srpsko rukovodstvo da su članci sugerirali da je nacionalizam u Hrvatskoj prevladao i da je raspad Jugoslavije na pragu te da sve zajedno izaziva „histeriziranje” atmosfere koja pothranjuje strah srpskoga stanovništva u Hrvatskoj, u boračkim organizacijama i kod „nedovoljno upućenih” građana.²⁰

S hrvatske strane razgovorom se željelo uvjeriti vodeće srpske komuniste da je usprkos Žankovim upozorenjima nacionalizam u defenzivi, da su ključne institucije u kojima on djeluje mapirane i „osvojene” te da su pitanja ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj i ravnopravnosti Hrvatske u Jugoslaviji za hrvatsko rukovodstvo ključna. Dabčević-Kučar inzistirala je na tome da joj je posebno važno da se u Srbiji razumije „slučaj Žanko”. Zbog toga je Nikezić tražio pisane analize i materijale koji bi se podijelili za informiranje SK Srbije. Smatrao je da debatu o Žanku treba otvoriti i u jugoslavenskim institucijama i upoznati ih s tim problemom. S većom samostalnošću republika potrebno je započeti dijalog među njima, ali na jugoslavenskoj razini, zbog čega je očekivao da bi iz svake međurepubličke rasprave „savezne institucije morale da izađu jače”. Ne slučajno, naglasio je da ako bi komunisti dali najmanji znak nacionalistima o razumijevanju nijansi, u Srbiji bi se preko noći stvorilo jedinstvo i homogenizacija. „Mi vodimo računa da ne pravimo tu vrstu jedinstva”, poručio je Nikezić hrvatskom rukovodstvu.²¹

Slučaj Miloša Žanka bio je povod da hrvatsko partijsko rukovodstvo napravi zaokret u načinu na koji se željelo izboriti za ostvarenje svojih političkih ciljeva i započne opsežnu političku mobilizaciju, koja bi izvršila podjelu na reformske i antireformske snage u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Deseta sjednica CK SK Hrvatske u siječnju 1970. nije održana samo radi osude političkih stavova Miloša Žanka nego i s namjerom javnoga ukazivanja na postojanje glavnoga ideološkog protivnika u liku centralističkih i konzervativnih snaga. Žankovi članci ojačali su te tendencije i atmosferu nastalu zbog pisanja *Borbe*, hrvatski komunisti vidjeli su ih kao napad na „reformsku orijentaciju SKH” da se unese „sumnja i dezorijentacija, naročito u srpsko-hrvatskim odnosima”.²² Pojava unitarizma označena je na sjednici kao opasnost za čitav jugoslavenski samoupravni socijalizam jer je suštinski odbacivala koncept ravnopravnosti i nacionalne pluralnosti među jugoslavenskim narodima. Osim toga, hrvatsko je rukovodstvo na sjednici inzistiralo i na tome da cijeli slučaj ima veze s vanjskim utjecajima, posebno apostrofirajući zakulisne radnje Sovjetskoga Saveza. Na sjednici Izvršnoga biroa neposredno po završetku 10. sjednice Dabčević-Kučar spominjala je „političke agenture” Istoka i Zapada u Jugoslaviji, izdvajajući „prosovjetske pozicije” kao one koje stoje isključivo na antireformskom kursu, kritiziraju tržište i oslanjaju se na „birokratsko-eta-

²⁰ *Isto.*

²¹ *Isto.*

²² BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 564-568.

tistički kurs”.²³ Prvi put u povijesti SK Jugoslavije jedno republičko rukovodstvo pokrenulo je javnu debatu bez suglasnosti partijskoga centra, čime se na još jedan način potvrđivala federalizacija jugoslavenske Partije, ali i neuspjeh novih partijskih organa, izabranih na IX. kongresu (Izvršni biro, Predsjedništvo), u kanaliziranju međurepubličkih razlika i disputa.

Odluke 10. sjednice CK SK Hrvatske u Srbiji su izazvale različita reagiranja. U konzervativnim strukturama 10. sjednica izazvala je nezadovoljstvo jer je čitav slučaj bio predstavljen kao osobni obračun sa Žankom, a druga pitanja, poput reforme i njezinih protivnika, bila su apstrahirana.²⁴ Na sjednici Sekretarijata CK SK Srbije 21. siječnja 1970. Nikezić je otvorio pitanje 10. sjednice. Većina nazočnih iznijela je kritičke primjedbe, odbacujući i metodu i suštinu pitanja pokrenutih u Zagrebu. Bivši predsjednik CK SK Srbije Petar Stambolić smatrao je da hrvatsko rukovodstvo svojim stavovima već duže vrijeme oponira jugoslavenskom rukovodstvu i rekao da to za njega predstavlja „elemente frakcionaštva”. Simeon Zatezalo spominjao je masovnu podršku Žankovim člancima u Beogradu, a Dragi Stamenković izričito je tvrdio da je „teško podržati suštinu CK Hrvatske”.²⁵ U svojim dnevničkim bilješkama Draža Marković, tadašnji predsjednik Skupštine Srbije, bilježi ogorčeni dojam da je bilo „teško pronaći unitarizam u Žankovim člancima” te da u svojem nastojanju da bude nasuprot drugim republikama i federaciji Hrvatska već duže vrijeme vrši pritisak i stvara krupne političke probleme. Granica moguće tolerantnosti bila je za Markovića prekoračena.²⁶ Međutim, Nikezić je imao drugačije viđenje situacije u Hrvatskoj, koje će prerasti u službeni odnos CK SK Srbije prema hrvatskom rukovodstvu sve do njihova političkoga pada. Nikezić je smatrao da se situacija mora „držati hladnom” i da se u partijskom djelovanju mora ostati na kursu VI. kongresa SK Srbije. Jugoslavenski razvoj i borba za reformu doprinijeli su da na površinu izađu različite stvari i da na kraju različiti interesi moraju da „kreiraju različite pozicije”. Žankovi članci bili su medvjeda usluga ciljevima za koje se zalagao, smatrao je Nikezić. Jugoslavenska federacija može se učvrstiti „samo uz saglasnost svih” i, što se tiče pozicije Srbije u pitanju 10. sjednice, Nikezić je odricao mogućnost organiziranja bilo kakva republičkoga „odgovora”. Politika CK SK Srbije bila je osmišljena tako da od svojih članova zahtijeva visok stupanj razumijevanja za probleme različitih sredina, pa i Hrvatske.²⁷

Strategija srpskoga partijskog rukovodstva u jugoslavenskim forumima bila je složena i diferencirana, tim prije što način na koji je hrvatsko rukovodstvo pokrenulo javnu debatu nije dobio podršku ostalih republičkih ru-

²³ SR-AJ-507-SKJ, IV/92, Stenografske beleške sa 30. sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održane 18. i 19. januara 1970. na Brionima.

²⁴ PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 122.

²⁵ SR-DAS-CKSKS, kut. 102, Stenografske beleške sa 76. sednice Sekretarijata CK SK Srbije, 21. 1. 1970.

²⁶ MARKOVIĆ, *Život i politika*, 172, 175.

²⁷ SR-DAS-CKSKS, kut. 102, Stenografske beleške sa 76. sednice Sekretarijata CK SK Srbije, 21. 1. 1970.

kovodstava, i to u trenutku kad je već postojala izvjesna „paraliza” saveznih institucija. Osjećaj nemoći jugoslavenskih institucija da razriješe novonastale konflikte, zajedno s dezorijentiranim vrhom SK Jugoslavije, davao je argumente partijskim konzervativcima u osporavanju ključnih ideja privredne i društvene reforme iz sredine 1960-ih. Na sjednici Izvršnoga biroa u ožujku 1970. Edvard Kardelj iznio je najcjelovitiju kritiku X. plenuma, osporavajući podjednako njegovu metodu i reformska očekivanja. Iako dotad nije pripadao konzervativnoj jezgri u SK Jugoslavije, često doživljavan kao glavni arhitekt jugoslavenske socijalističke transformacije, Kardelj nije bio pristaša radikalnih reformskih rješenja, osobito u pitanju uloge Partije i njezina utjecaja u društvu. Dozirana socijalistička demokracija bila je za njega optimalni pravac stabilnoga razvitka jugoslavenskoga društva. Kritika 10. sjednice bila je iz toga kuta načelna. Republički centralni komitet u svojem je nastupu zaobišao partijski centar, oglušio se o „idejno-političko” jedinstvo proglašivši sebe perjanicom „avangardizma”. Ne sporeći pravo svakom centralnom komitetu da poziva na odgovornost svoje članove, Kardelj je obračun sa Žankom okarakterizirao kao „nedemokratski” i „staljinistički” čin. Žanko je bio unitarist, ali ako se problemi budu rješavali preko „javnih polemika”, jugoslavenski će se revolucionarni pokret dezintegrirati, upozoravao je Kardelj.²⁸ Sva rješenja morala su počinjati od jedinstvene Partije, a ne od unije republičkih saveza komunista. Implicitno je Kardelj krivio reformu SK Jugoslavije za onesposobljenost partijskih organa za rad i preuzimanje inicijative u društvu. Zbog svega toga primjer 10. sjednice CK SK Hrvatske označavao je lošu praksu, ozakonjivanje novih modela odnosa na razini Partije i države, s kojima pristaše tradicionalne politike jugoslavenskoga sustava nisu mogli pronaći zajednički jezik.²⁹

Na spomenutoj ožujskoj sjednici Izvršnoga biroa CK SK Jugoslavije Nikezić se nije izravno izjašnjavao o 10. sjednici, ali je svoje kritičke primjedbe formulirao na općim načelima poštovanja održivosti jugoslavenskih institucija i njihove sposobnosti da efikasno djeluju. One su po njegovu čvrstom uvjerenju bile jedino mjesto gdje su se različiti interesi u Jugoslaviji morali izraziti i poštovati. U tom smislu Nikezić je odbacivao svaku mogućnost bilateralnoga međurepubličkog sporazumijevanja, aludirajući na mogući srpsko-hrvatski dogovor o jugoslavenskim pitanjima izvan institucija i na račun drugih republika. Nazočnim članovima Izvršnoga biroa poručio je da Srbija formira svoje stavove kao i druge republike te da ne postoje nikakve težnje u njezinoj politici da se vrati na „staro” stanje i podrži nadiđena shvaćanja da „Srbija i Jugoslavija imaju isti stav”.³⁰ To je značilo promovirati potpuni diskontinuitet s centralističkom orijentacijom srpskih komunista i odbaciti tradicionalno poistovjećivanje srpskoga naroda s jugoslavenskom državom. Drugačija

²⁸ SR-AJ-507-SKJ, IV/101, Stenografske beleške sa Trideset i devete sednice Izvršnoga biroa Predsedništva SKJ održane 16, 17. i 18. marta na Brionima.

²⁹ *Isto.*

³⁰ *Isto.*

pozicija reformista u Srbiji u odnosu na SK Jugoslavije i njihovo odustajanje od dominantne prakse apsolutiziranoga partijskog jedinstva već je bila predmet kritike u slučaju „cestne afere” u Sloveniji, a na primjeru Hrvatske bila je sve više u neskladu s negativnim reakcijama i saveznoga partijskog centra i konzervativnoga dijela SK Srbije. Kardeljeva upozorenja o degradaciji revolucionarnih načela nisu pronalazila zajednički jezik s reformskim imperativom vrha u Beogradu, u čijem je fokusu prevladavalo pitanje karaktera društvenih odnosa, fizionomije i strukture Partije koja je te odnose usmjeravala i mogućnosti funkcioniranja moderne privrede. Stoga je razumijevanje reforme za vodeće osobe srpskoga rukovodstva podrazumijevalo konstantan konflikt s „mentalitetom sredine”, koja se tradicionalno oslanjala na autoritarna i represivna rješenja, oličena u monolitnoj vlasti i masovnoj Partiji. Vodstvo SK Srbije zalagalo se za poštovanje autonomnosti republičkih partija u ostvarivanju zajedničkih rješenja, a očekivanja od saveznoga političkog centra, koji će preko novoga Izvršnog biroa operativno rješavati probleme, pokazala su se kao iluzija.³¹

Reformsko rukovodstvo u Hrvatskoj 10. sjednicom Centralnoga komiteta izošttravalo je unutarpartijske razlike u pitanju reforme, reflektirajući ih istovremeno kroz ekonomske probleme republike i pitanja vlastite političke emancipacije od saveznoga središta. S druge strane srpsko reformsko rukovodstvo naglašavalo je prilagođavanje Partije suvremenim uvjetima djelovanja, koje bi omogućilo nesmetano funkcioniranje modernijega privrednog i političkog sistema. Oba rukovodstva smatrala su pojavu konzervativnih shvaćanja kao korak unatrag za čitavo društvo, povezujući vrijednosti državnoga socijalizma s vanjskopolitičkim pritiscima Sovjetskoga Saveza, koji su od 1968. bili intenzivirani. Iako su se reformska načela u Hrvatskoj branila označavanjem „beogradske čaršije” kao glavnoga kočničara progresivnoga razvitka, srpsko partijsko rukovodstvo usmjeravalo je pozornost na osmišljavanje vlastite koncepcije razvoja, koja će u skladu s pokrenutim pitanjima javne debate o karakteru države iznijeti svoju viziju Srbije u Jugoslaviji. Početkom rujna 1970. u razgovoru s novinarima iz Beograda Nikezić je priznao da se zbog „konstantne evolucije” teško do kraja prepoznaje konačna koncepcija SK Hrvatske, ali da jedini mogući utjecaj srpskih komunista u tom pogledu jest ostvarenje „demokratske socijalističke orijentacije u SR Srbiji”. Okretanje Srbije sebi i svojim interesima na bazi ravnopravnosti s drugim republikama u Jugoslaviji, u trenucima kad je pojava nacionalne isključivosti postajala refleks društvenih kretanja, značila je jedini put k povezivanju svih demokratskih snaga u Jugoslaviji na demokratskoj socijalističkoj osnovi. Jugoslavenske formule mogle su vrijediti u onoj mjeri u kojoj ih svi prihvaćaju, tvrdio je Nikezić.³² Ustavne promjene trebale su biti najmanji zajednički nazivnik i integrativni faktor interesa svih naroda i sastavnica federacije.

³¹ Isto.

³² VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 386-387.

Konstitucionalna reforma federacije – k zajedničkom konceptu Jugoslavije

Smisao i suština promjena u karakteru jugoslavenskoga federalizma ostvareni su novom konstitutivnom koncepcijom, provedenom pomoću tri seta ustavnih amandmana donošenih u Saveznoj skupštini od 1967. do 1971. godine. Prema svjedočenju šefa njegova kabineta, Tito je bio uvjeren da će se njihovim prihvaćanjem i primjenom u praksi „likvidirati nacionalizam”, zbog čega bi njihovo prihvaćanje trebalo podržati.³³ Prva grupa ustavnih amandmana, proglašena u Saveznoj skupštini 18. travnja 1967., u manjoj se mjeri odnosila na ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina. Drugu grupu amandmana na jugoslavenski Ustav Savezna skupština prihvatila je 26. prosinca 1968. i oni su donijeli temeljitije izmjene karaktera jugoslavenskoga federalizma, a posebno su se odnosili na složeni karakter Srbije jer su prije svega tretirali problematiku pokrajinskih autonomija. Ipak, od trinaest amandmana većina je išla za tim da ojača „državnost republika”.³⁴ Najradikalnija, treća grupa ustavnih amandmana, proglašena u Skupštini Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 30. lipnja 1971., donijela je suštinske i dalekosežne promjene u teoriji i empiriji jugoslavenskoga federalizma. Apstrahirajući ovom prilikom dio amandmana koji uređuju društveno-ekonomsku oblast, njihov najvažniji doprinos bila je daljnja reforma federacije i nacionalnih odnosa jer su većinu od 23 amandmana na Ustav činili tzv. nacionalni amandmani, koji su suštinski dali nove obrise karakteru jugoslavenskoga federalizma. Proces priprema ustavnih promjena započeo je u ljeto 1970., kad je Tito, kao što je rečeno, u svojstvu predsjednika Republike naložio da se izradi tekst ustavne reforme federacije. U listopadu iste godine, nakon postignute suglasnosti svih sastavnica jugoslavenske federacije, započela je rad zajednička Ustavna komisija svih vijeća Savezne skupštine, na čijem se čelu nalazio Edvard Kardelj.³⁵

Već je prvi amandman prihvaćen 1971. upućivao na suštinu i duh novoga ustavotvornoga koncepta. Naime, u njemu je pisalo da „radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama [...] a u SFR Jugoslaviji kad je to u zajedničkom interesu...”³⁶ Karakter toga 20. amandmana relativizira stav iz sljedeće, druge točke, da je Jugoslavija „savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda” i njihovih republika i pokrajina. Treća točka istoga amandmana definirala je republiku kao „državu zasnovanu na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase [...] i ravnopravnih naroda i narodnosti”. Ili, kako je Tito rekao u travnju 1971. u jednom govoru tijekom posjeta Bosni i Hercegovini: „Suvereniteti svih šest

³³ VRHUNEC, *Šest godina s Titom*, 256.

³⁴ NICOVIĆ, *Ustavni razvoj Srbije*, 453.

³⁵ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 545.

³⁶ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 181.

republika predstavljaju jedan opšti jugoslovenski suverenitet.³⁷ Dvadeset petim amandmanom zajamčeno je jedinstveno jugoslavensko tržište, a 34. amandman ukidao je pravo federacije da investira, tj. da osniva fondove ili preuzima financijske obveze, osim kad se s tim slože skupštine svih republika i autonomnih pokrajina.³⁸ Jedina funkcija i nadležnost federacije kad su u pitanju ekonomski odnosi bila je pomoć nerazvijenim republikama i pokrajini Kosovu. Narodnom bankom Jugoslavije, prema 27. amandmanu, rukovodio je Savjet guvernera, koji su činili guverneri Savezne banke i republičkih i pokrajinskih narodnih banaka.³⁹

Pored dotadašnjih organa federacije: Savezne skupštine, Saveznoga izvršnog vijeća i predsjednika Republike, 36. amandmanom ustanovljena je nova institucija na kojoj je Tito inzistirao – kolektivno Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koje bi trebalo da „usklađuje zajedničke interese republika odnosno autonomnih pokrajina [...] u ostvarivanju prava i dužnosti Federacije”.⁴⁰ Riječ je o paritetno sastavljenoj instituciji u kojoj se sve odluke državne zajednice donose konsenzusom, a u perspektivi, nakon Titova odlaska, ona preuzima funkciju kolektivnoga šefa države. Sam Tito priznao je da je to bio pokušaj uhodavanja i tranzicije vlasti za razdoblje nakon njegova odlaska. Smatrao je da „Predsedništvo treba da se uhoda uz moje učešće u njegovom radu, s tim što bih imao pravo da na njega mogu da prenesem mnoge od tih prerogativa”. Namjera je bila osigurati politički kontinuitet jer je Tito želio da se „jednog dana povuče”.⁴¹ Poput Predsjedništva, i Savezno izvršno vijeće i Ustavni sud Jugoslavije morali su biti paritetno formirani, tj. trebao ih je činiti „jednak broj članova iz svake republike”.⁴²

U gotovo svim slučajevima rada saveznih organa (Predsjedništvo, Savezno izvršno vijeće, Savezna skupština) postojala je ustavna obveza „usklađivanja stavova” da bi odgovarajuće odluke imale pravnu snagu. Pravni stručnjak Jovan Đorđević nazvao je takvo ustavom uvjetovano jednoglasje „vetom na zadnja vrata”.⁴³ Način i metodologiju „usklađivanja zajedničkih stavova” regulirao je 33. amandman. Prema njemu, federacija može donijeti neku odluku samo „na osnovu usaglašenih stavova s nadležnim republičkim i pokrajinskim organima”.⁴⁴ Bilo kojoj zajedničkoj odluci federacije prethodila bi, po tom amandmanu, inicijativa Saveznoga izvršnog vijeća, koje „obezbeđuje usaglašavanje stavova” s republičkim i pokrajinskim izvršnim vijećima.⁴⁵ Faktički, republike i pokrajine utvrđivale su svoju politiku, koju bi usklađivale preko međurepubličkih komiteta, a federacija je verificirala unaprijed

³⁷ *Politika* (Beograd), 6. 4. 1971.

³⁸ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 196-198, 215-216.

³⁹ *Isto*, 199-200.

⁴⁰ *Isto*, 201.

⁴¹ MARTINOVIĆ, *Ustavne promene*, 14-15.

⁴² *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 227-230.

⁴³ LEMPI, *Jugoslavija kao istorija*, 276.

⁴⁴ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 211-212.

⁴⁵ *Isto*, 216.

donesene i usklađene republičke i pokrajinske odluke. Naposljetku, Ustav je mogao biti promijenjen odlukom Savezne skupštine uz suglasnost skupština svih republika i autonomnih pokrajina, dakle konsenzusom, što ga je svrstavalo u red *tvrdih* ustava.⁴⁶

Ovaj koncept federalizma, koji u temelje strukture federalizma stavlja primat na nacije i njihove povijesno konstituirane političke formacije – federalne države, odnosno republike, prvi je put izražen u trećoj grupi amandmana na Ustav iz 1963. i utvrđen Ustavom iz 1974. godine. Navedeni koncept ipak nije promijenio „teorijski zasnovanu i trajnu” karakteristiku jugoslavenskoga ustavnog prava, „radnog čoveka” kao jedinoga političkog nosioca suvereniteta, smatrao je ustavni stručnjak i jugoslavenski ustavopisac Jovan Đorđević. Prema njegovu tumačenju, ideja o „nepodeljenom suverenitetu” je sačuvana, ali je naglašen stav da su republike i pokrajine zajednice u kojima subjekti suvereniteta („radni ljudi, narodi i narodnosti”) originerno i osnovno ostvaruju svoja suverena ustavna prava.⁴⁷ Ustavnim izmjenama Jugoslavija je postala *de iure* i *de facto* sporazumna zajednica naroda koji su ju stvorili; država je suštinski i dosljedno federalizirana, ali je i pripremljen teren za posljednje modificiranje Ustavom iz 1974. godine. Naime, Edvard Kardelj označio je sva tri seta amandmana na Ustav iz 1963. kao „prvu fazu” promjena, kojima su „odnosi Federacije i republika postavljeni na relativno nove osnove”, a slijedom toga određena je nova uloga i reducirane nadležnosti federacije. Najzad, u pogledu karaktera funkcija federacije i ingerencija republika i pokrajina, Ustav iz 1974. nije donosio bitne novine jer su amandmani iz 1971. nudili „celovito rešenje” te su zbog toga ugrađeni u posljednji jugoslavenski ustav „bez ikakvih suštinskih promena”.⁴⁸

Ključna ideja reformskih struktura, prije svega u Hrvatskoj i Srbiji, koja je bila temelj novoga koncepta Jugoslavije kao složene zajednice, bila je politika čistih računa među republikama, čime bi se njihovi odnosi postavili na transparentne i racionalne temelje. Smatrajući čiste račune za sve sastavnice federacije važnom pretpostavkom preustroja Jugoslavije i zdravih međusobnih odnosa, Marko Nikezić dopuštao je i mogućnost odstupanja od toga načela, ali samo na bazi dobrovoljnosti, „svesni da nešto u materijalnom smislu žrtvujemo zato da bismo rešili druga pitanja”.⁴⁹ Program koji je operacionalizirao politiku čistih računa donesen je 22. listopada 1970. na sjednici Predsjedništva Skupštine Srbije i Izvršnoga vijeća Srbije pod nazivom *Dokument o osnovnim stavovima Srbije o ekonomskim funkcijama federacije*, a podrazumijevao je svođenje federalnih ingerencija na minimum. Prema njemu, federacija je trebala: prekinuti s izvršavanjem postojećih investicijskih obveza, koje bi preuzele republike i pokrajina Vojvodina; ukinuti sve svoje dotadašnje obveze po osnovi beneficiranih kamata; prestati kreditirati izvoz opreme, brodova

⁴⁶ *Isto*, 210-211.

⁴⁷ ĐORĐEVIĆ, *Ustavno pravo*, 136.

⁴⁸ KARDELJ, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, 104.

⁴⁹ NIKEZIĆ, *Srpska krhka vertikala*, 192.

i investicijskih radova; ukinuti Savezni fond za naučni rad; ukinuti premije i regrese i prepustiti ih republikama i pokrajinama.⁵⁰ Savezne ingerencije bile bi svedene na zajedničku obranu, vanjsku politiku i nezavisni kurs zemlje te očuvanje jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta i, napokon, osiguranje materijalnih sredstava za intenziviranje razvoja nedovoljno razvijenih dijelova Jugoslavije. Prema Nikezićevim riječima, službena Srbija bila je zainteresirana da se ekonomske i političke funkcije federacije bez odgađanja svedu samo na zajednička opredjeljenja i interese svih u Jugoslaviji.⁵¹ Srpsko rukovodstvo smatralo je svojim prioritetom daljnje „raščišćavanje odnosa i preuzimanje od strane republika funkcija federacije”.⁵² Latinka Perović smatrala je da su „ljudi stvarali Jugoslaviju u uverenju da stvaraju novo društvo i da će u tom novom društvu biti zagantovana njihova državna samostalnost i njihova nacionalna ravnopravnost”. Ona je, govoreći o motivima Srbije da se zalaže za politiku čistih računa kao njihov primarni cilj, navela mogućnost da „svako bude sveden na rezultate svoga rada”.⁵³ Ipak, upozorila je na to da se može zapasti u zabludu da će raščišćavanjem odnosa u federaciji, uspostavljanjem „čistih računa”, jednom zauvijek biti skinuto s dnevnoga reda nacionalno pitanje. „Za jednu višenacionalnu zajednicu, koja je, uz to i socijalistička, vrlo je važno da se osposobi da na to pitanje gleda kao trajno. Povezivanje nacija i zajednički život biće posao i generacija koje će živeti u uslovima manjih ekonomskih razlika od onih koje danas postoje”, smatrala je Perović.⁵⁴

Hrvatskom je rukovodstvu stav Srbije o politici čistih računa i ekonomskim funkcijama federacije, prema riječima Savke Dabčević-Kučar, bio prihvatljiv. Generalno gledano, vodstvo CK SK Hrvatske nije imalo nikakve zamjerke na politiku srpskog rukovodstva, što je bio i stav koji je priopćen Titu.⁵⁵ Prihvatanjem izazova politike čistih računa reformski vrh Srbije išao je ususret težnjama ostalih republika za decentralizacijom zemlje, čime je ispunjen ključni preduvjet za konstituiranje novoga, znatno izmijenjenog modela integracije jugoslavenske zajednice, usuglašavanjem i prihvaćanjem trećega seta ustavnih amandmana 1971. godine. Time je Nikezićevo rukovodstvo sa Srbije skidalo hipoteku centralizma i težnje za dominacijom u Jugoslaviji. Bio je to važan preduvjet svakoga ozbiljnijeg dijaloga i suradnje s hrvatskim partijskim rukovodstvom u promatranom razdoblju.

Nova konstitutivna koncepcija jugoslavenskoga federalizma činila je integralni dio reformske agende srpskog partijskog rukovodstva, u čijem se središtu nalazilo formuliranje radikalnoga diskontinuiteta s tradicionalnim centralističkim modelom. Suštinsko političko određivanje prema karakteru države i društva, koje je pokrenula debata o ustavnim amandmanima, bilo je

⁵⁰ *Politika*, 23. 10. 1970., 1; *Dnevnik* (Novi Sad), 23. 10. 1970., 1.

⁵¹ *Politika*, 23. 10. 1970., 6.

⁵² *Savez komunista Srbije u razvoju društveno-političkog sistema*, 251.

⁵³ SR-AJ-507-SKJ, III/153, Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ.

⁵⁴ *Politika*, 1.-2. 1. 1971., 5.

⁵⁵ PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 169.

conditio sine qua non svake priče o reformskoj orijentaciji Nikezićeva rukovodstva. Polazeći od razumijevanja Jugoslavije kao složene države, partijski vrh u Beogradu definirao je dvije ključne premise svoje politike: uvažavanje potpune ravnopravnosti sastavnica federalizma i odricanje od ideje da Srbija predstavlja izdvojenoga „čuvara” Jugoslavije. U jeku debate o trećoj grupi ustavnih amandmana 1971. Perović je u razgovoru s novinarima smatrala ključnim da se razjasni što je to ustvari Jugoslavija te da pred Srbijom stoji važan zadatak da napokon raščisti s pitanjem da svoje interese ne može nametati drugima, kao i da interese Jugoslavije „ne možemo identifikovati sa svojim interesima”. Zbog toga je pred Srbijom bila povijesna odgovornost da sama odredi putove vlastitoga razvoja u budućnosti, da se okrene sebi i svojim interesima, prije svega pitanjima intenzivnijega ekonomskog napretka.⁵⁶ U svojem čuvenom govoru u Sarajevu 17. studenog 1970. pred političkim aktivom Bosne i Hercegovine Nikezić je odredio Jugoslaviju kao jedinstvenu državu u kojoj se ravnopravnim narodima omogućuje realizacija njihova suvereniteta u formi republika, koje su „u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda”. U tom govoru Nikezić je obznanio i da Srbija neće biti pokrovitelj i zaštitnica Srbima u drugim republikama, koji u njima žive ravnopravno s drugim narodima.⁵⁷

Ustavna reforma bila je završena do ljeta 1971., ali, suprotno očekivanjima državno-partijskoga vrha, nije stabilizirala političke prilike u zemlji, nego je zakomplicirala prethodno izražena nezadovoljstva, osobito u Zagrebu i Beogradu. Probudeni kritički glasovi izvan Partije suočavali su otvorenije svoja viđenja ustavne transformacije Jugoslavije s vlašću, nerijetko zahtijevajući radikalnija rješenja od onih koja je zastupala službena politika. U Hrvatskoj je to poprimilo oblik „masovnog nacionalnog pokreta”, svojevrsnoga „revolucionarnog raspoloženja”, kako je tvrdilo hrvatsko partijsko rukovodstvo, koje je u plebiscitarnom zanosu okupljalo raznolike društvene aktere.⁵⁸ Zahtjevi iz Hrvatske bili su nepromijenjeni od 10. sjednice (prihvatanje ustavnih amandmana, rješavanje ekonomskih funkcija federacije, nacionalni paritet u institucijama), ali su u novoj atmosferi „nacionalne euforije” u Jugoslaviji bili dočekani kao previše „ultimativni” i kruto „beskompromisni”.⁵⁹ S druge strane, debata o ustavnim amandmanima polarizirala je javno mišljenje u Srbiji, osobito radikalizirano djelovanjem nacionalističke inteligencije, koja je javno osporavala ustavne prijedloge, pridajući im smisao dezintegracije i neravnopravnosti srpskoga naroda u Jugoslaviji.⁶⁰ Iako se Nikezićevo rukovodstvo snažno suprotstavljalo nacionalističkoj opoziciji, rezerve prema određenim rješenjima ustavnih amandmana izražavali su i utjecajni članovi SK Srbije, među kojima je prednjačio predsjednik Ustavne komisije i predsjednik

⁵⁶ SR-DAS-CKSKS, kut. 93, Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. 1. 1971.

⁵⁷ NIKEZIĆ, *Srpska krhka vertikala*, 202.

⁵⁸ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 544-545.

⁵⁹ MILOSAVLEVSKI, *Kontradikcije Josipa Broza*, 183-185.

⁶⁰ *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* (Beograd), br. 3, svibanj-lipanj 1971., 230-231.

Skupštine Socijalističke Republike Srbije Draža Marković.⁶¹ U znatnoj mjeri liberalizirani jugoslavenski tisak redovno je informirao javnost o svim međurepubličkim razlikama, prenoseći detaljno sve događaje, priopćenja i stavove, ali često s prizvukom nacionalnih sučeljavanja. To je doprinijelo da vodeći hrvatski komunisti progovore o stvaranju „antihrvatske atmosfere” u Beogradu, a srpski o neobuzdanome nacionalizmu „maspoka” uperenom protiv Srba.⁶² Na kraju, problemi u Jugoslaviji dobili su veliku pozornost međunarodne javnosti, pa su vodeći svjetski listovi pisali o dubokoj krizi jugoslavenske države, čija sudbina, pod teretom međunacionalnih sukoba, postaje neizvjesna.⁶³

U skladu s odlikama političkoga sistema u Jugoslaviji, odgovor na novonastalu krizu morao se pronaći unutar zadanih institucionalnih okvira i prije svega u redovima SK Jugoslavije kao vodeće idejno-političke snage u zemlji. Žustre debate o različitim koncepcijama federacije, međutim, nisu pokretale suštinske rasprave o reformi Saveza komunista, iako je još od Brijunskoga plenuma bilo naglašeno da demokratizacija i borba za samoupravljanje ne može biti ostvarena bez temeljitoga reformiranja Partije. Temelj za transformaciju političkoga sistema pružile su *Teze za reorganizaciju SKJ*, sačinjene u partijskoj komisiji na čelu s Mijalkom Todorovićem neposredno po padu Aleksandra Rankovića.⁶⁴ Usprkos brojnim rezervama prema suštini predloženih promjena, ponajviše izraženih kod Tita, glavne teze bile su inkorporirane u partijske dokumente IX. kongresa. Osim toga dosljedna i suštinska federalizacija države pomoću tri grupe ustavnih amandmana bila je praćena istovremenom federalizacijom Saveza komunista. Deveti kongres SK Jugoslavije prvi se put u poslijeratnom razdoblju održao nakon kongresa u svim republikama u ožujku 1969. godine. Kongresi republičkih partija, održavani sukcesivno krajem 1968., prethodno su izabrali i sve savezne organe, pa i članove Predsjedništva SK Jugoslavije, te ih je jugoslavenski kongres samo nominalno potvrdio.⁶⁵ Taj proces nazivan je „reorganizacijom” ili „preobražajem” Saveza komunista, s ciljem reformi i demokratizacije, a pokrenut je kao dio opsežnoga vala širenja

⁶¹ Krajem siječnja 1971. Draža Marković u svojim je dnevničkim bilješkama zapisao da je „kriza dublja nego što se pretpostavlja” te da se u sveopćoj krizi nepovjerenja i težnjama k dezintegraciji postavlja pitanje: „Da li je u interesu SR Srbije i srpskog naroda da živi u ovakvoj Jugoslaviji kakva se želi stvoriti?” Početkom ožujka za list *Politika* Marković je javno iznio svoja neslaganja glede ustavnih amandmana, koja su se mogla koncentrirati na dva problema – pitanja ustavno-pravnoga položaja pokrajina u Srbiji i sistem odlučivanja u federaciji. U dijelu jugoslavenskoga vrha intervju je doživljen suprotnim od službenoga stava Partije i kao dokaz otpora Srbije ustavnim promjenama. Na poticaj Tita, Miko Tripalo neizravno se kritički osvrće na Markovićev intervju na sjednici CK SK Hrvatske u trenutku kad se održavala III. konferencija SK Srbije, što je izazvalo oštre reakcije nekih od vodećih srpskih komunista. MARKOVIĆ, *Život i politika*, 258; Dragoslav MARKOVIĆ, „U predloženim amandmanima, u osnovi su zastupljeni vitalni interesi Srbije”, *Politika*, 1. 3. 1971., 3; TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 133.

⁶² TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 143.

⁶³ SR-DAMSPRS-PA, Jugoslavija, 1971., f. 72, br. 717550.

⁶⁴ BEŠLIN, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, 242-256.

⁶⁵ PETRANOVIĆ, ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, sv. 2, 433-437.

reformске базе након Бријунскога пленума.⁶⁶ Намјера да се Савез комуниста трансформира у „модерну политичку организацију”, ослобођену „командне” позиције у друштву и спремну закорачити у савремене токове развоја, без репресивних и догматских својстава, била је једна од точака разграничења по којој су партијски реформисти, после означени као „либерали”, препознавали прогресиван правец југославенскога социјализма и одвајали га од надиђене сталјинистичке методологије.

Пријеломна 1971. Контроверзе и ограничења демократизације

Дилеме у вези с демократизацијом Партије и либерализацијом њезине друштвене улоге биле су својствене свим социјалистичким системима, особито с процесом „десталјинизације” средином 1950-их. Примјери Мађарске револуције и Прашкога прољећа на драматичан су начин свједожили о несавладавим теškoћама реформи у Истоочној Европи и коначној немогућности превладавања људских друштвених односа у политичком систему с комунистичком партијом као главним стожером свих иницијатива. Колико је искуство чехословачке кризе 1968. разувјерило источневропске реформисте о (не)могућностима демократске трансформације, толико је увјерило партијске конзервативце да је свака реформа која циљано „развлашћује партију” и лишава ју одговорности за главне токове друштвено-политичкога развоја опасност за опстанак социјализма. Таква бојазан била је често изражена у југославенском партијском врху након војне интервенције трупа Варшавскога пакта у Чехословачкој, иако је Београд био одлучан у критици насилнога гушења демократскога програма Прашкога прољећа. У тренутку кад је „чехословачко питање” постало секундарно у југославенско-совјетским односима, оно је за дио руководства СК Југославије постало парадигма неоговорнога идеолошког „експериментисања”, које може истовремено изазвати унутрашњу кризу и ванјску интервенцију.⁶⁷

У виђењу партијских руководства у Загребу и Београду, полазна основа демократизације друштва била је масовнија participација људи, прије свега „радничке класе”. Масовна okupljanja грађана у знак подршке партијском руководству у Хрватској чelni људи СК Хрватске приказали су као „масовни револуционарни покрет” под водством комуниста, иза којег стоје vitalni интереси радничке класе Хрватске.⁶⁸ Партијско руководство у Београду није по-

⁶⁶ *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, 133-143.

⁶⁷ Edvard Kardelj upozoravao je partiјски врх да опасnost за sudbinu социјализма није „конзервативizam”, него „nesposobnost прогресивних снага да се бране” у ситуацији пренаглашенoga pluralizma у друштву. На исти начин размишљао је Владимир Bakarić критизирајући pretjeranu „euforiju slobode” у Југославији до чехословачких događaja те да је након војне интервенције створен realniji однос према „neodgovornim istupima”, односно да је она omogućila shvaćanje да се „ne nalazimo на Mjesecu да možemo експериментисати било шта”. SR-AJ-507-SKJ, Stenografske beleške sa 30. sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održane 18. i 19. januara 1970. na Brionima.

⁶⁸ SR-AJ-507-SKJ, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28-30. aprila 1971. na Brionima.

sezalo za javnim manifestacijama, osobito s etničkim predznakom, ali je u partijskim dokumentima i naročito javnim istupima prvih ljudi CK SK Srbije istican veliki izlazak radničke klase u Srbiji na političku scenu u želji da se kroz „masovne političke akcije” uveća utjecaj proizvođača na ekonomski život i funkcioniranje društva.⁶⁹ Značaj institucija u tom pogledu bio je za Nikezićevo rukovodstvo ključni pokazatelj ostvarenja socijalističke demokracije. U njima bi se prepoznavali elementi „novog društva”, bez centralizma, etatizma i autoritarnosti.⁷⁰ Pojava ideoloških protivnika, nacionalističkih intelektualaca, različitih građanskih opcija, bila je za oba rukovodstva zakonomjerna posljedica demokratizacije, ali ne i prihvatljiva. Upotreba administrativnih metoda u suzbijanju opozicije nije bila potpuno odbačena, međutim ona nikad nije postala osnovno političko sredstvo kojim su partijska rukovodstva željela ostvarivati svoj utjecaj na društvene tokove. Kako je Latinka Perović objasnila predstavnicima hrvatskoga rukovodstva na razgovorima u Zagrebu 1969. – da se opozicija na Univerzitetu neće suzbijati represivnim mjerama jer bi to za partijsko rukovodstvo bio izraz „političke nemoći”.⁷¹ S takvim stavom složila se predsjednica CK SK Hrvatske Savka Dabčević-Kučar, napominjući da se problem nacionalizma ne može riješiti „hapšenjima i zabranama”. Takva politika bila je u raskoraku s osnaženim zahtjevima saveznoga političkog centra, osobito Tita, da se republička rukovodstva u cilju stabilizacije političkih prilika obvežu na jedinstven „čvršći” kurs prema negativnim pojavama, koji bi u krajnjoj mjeri ograničio postignuti suverenitet republika i obvezao ih na poštovanje jedinstvene politike partijskoga centra. Krajem travnja 1971. rukovodstvo savezne Službe državne bezbjednosti (SDB) informiralo je Tita o mnogobrojnim smetnjama u njihovu radu, lošem odnosu prema Službi u društvu nakon Brijunskoga plenuma, a ponajviše o lošoj suradnji s partijskim rukovodstvima, koja nisu željela kooperativno upotrijebiti raspoložive informacije o „unutrašnjem neprijatelju”.⁷² Predočene informacije uvjerile su Tita da je u Jugoslaviji zavladała „kvazidemokratija” i da je potrebno zavesti red.

Nezadovoljstvo ostacima saveznoga centralizma u Hrvatskoj bilo je javno manifestirano priopćenjem sa 19. sjednice CK SK Hrvatske 6. travnja 1971., u kojem je izražena ogorčenost ishodom istrage Komisije Saveznoga izvršnog vijeća o navodnoj povezanosti ustaške emigracije i vodećih ljudi SK Hrvatske.⁷³ Javno priopćenje hrvatskoga Centralnoga komiteta kršilo je partijsku

⁶⁹ SR-AJ-507-SKJ, Stenografske beleške sa 30. sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održane 18. i 19. januara 1970. na Brionima.

⁷⁰ SR-DAS-CKSKS, kut. 76, 22. proširena sednica CK SKS, 21. 10. 1970.

⁷¹ HR-HDA-1220-CK SKH, Magnetofonski zapisnik s razgovora delegacija SR Srbije i SR Hrvatske u Zagrebu, 16. 12. 1969.

⁷² SR-AJ-837-KPR, II-2/519, Prijem službe DB, Beograd, 22. 4. 1971.

⁷³ Početkom prosinca 1970. predsjednik Izvršnoga vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske Dragutin Haramija uputio je pismo Saveznom izvršnom vijeću povodom tzv. špijunske afere, u kojoj se nakon depeše vojne misije u Berlinu sve više širila teza o (navodnoj) povezanosti ustaške emigracije i pojedinaca iz hrvatskoga partijskog rukovodstva. Sporost u razrješavanju afere partijski vrh u Zagrebu pripisivao je „unitarističkim” sklonostima savezne administracije, osobito Saveznoga sekretarijata za vanjske poslove, što se naslanjalo na teme

disciplinu jer je na ožujskoj sjednici Izvršnoga biroa CK SK Jugoslavije bio zauzet stav da se jugoslavenska javnost ne informira o detaljima afere. Međutim, prema riječima Dabčević-Kučar, postojalo je „moralno političko pravo” da se učini drugačije.⁷⁴ Priopćenje hrvatskoga Centralnoga komiteta polazilo je od premisa 10. sjednice CK SK Hrvatske, po kojima su u Jugoslaviji postojale snažne antireformske snage uperene protiv hrvatskoga rukovodstva, čije se glavno političko uvjerenje zasnivalo na idejama jugoslavenskoga unitarizma i centralizma. Poučeni primjerom Žankovih tekstova u *Borbi*, vodeći hrvatski komunisti sad su upirali prstom izravno u savez partijskih konzervativaca i vanjskoga neprijatelja, aludirajući na učestalost sovjetskoga pritiska kao mogućega inspiratora konspirativnih metoda u zemlji. Glavna meta kritike bile su savezne institucije (Savezni sekretarijat za vanjske poslove, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), u kojima je bila dopuštena nesmetana kompromitacija SK Hrvatske i prema kojima je hrvatsko rukovodstvo tradicionalno imalo rezerve, smatrajući ih glavnim protagonistima unitarizma u Jugoslaviji. Priopćenje nije zaobišlo ni partijski vrh, kritizirajući rad Izvršnoga biroa i njegovu nespremnost da informira jugoslavensku javnost o detaljima istrage „obzirom da se radi o krupnim političkim intrigama usmjerenim na razbijanje jedinstva SKJ”.⁷⁵ Odluka CK SK Hrvatske da se interesi republičkoga partijskog rukovodstva zastupaju polemičkim stavom prema odlukama saveznoga partijskog vrha bila je presedan u povijesti SK Jugoslavije, čime su narušena načela „demokratskoga centralizma”, zajedno s autoritetom Josipa Broza Tita, na čiju je podršku SK Hrvatske računao još od 10. sjednice.

U srpskom partijskom rukovodstvu priopćenje CK SK Hrvatske bilo je primljeno s neodobravanjem, ne samo zbog kršenja zajedničkoga dogovora na sjednici Izvršnoga biroa, nego zbog mnogobrojnih aluzija o središtu zavjere, koje su bile prepoznate kao upiranje prstom u Srbiju. Na sjednici CK SK Srbije 21. – 22. travnja 1971., koja je trebala pripremiti stavove SK Srbije pred 17. sjednicu Predsjedništva SK Jugoslavije, srpsko rukovodstvo osudilo je svako poistovjećivanje SK Srbije s konzervativnim političkim koncepcijama, zamje-

iz već uzavrele političke atmosfere u Jugoslaviji glede ustavnih amandmana. Na zahtjev predsjednika Tita formirana je specijalna komisija, sa Stanom Dolancom na čelu, koja je na sjednici Izvršnoga biroa 23. – 24. ožujka 1971. iznijela svoje zaključke. Komisija je utvrdila da je bilo pokušaja kompromitiranja hrvatskoga partijskog rukovodstva te da postoje veliki propusti u radu Službe državne bezbjednosti. U pokušaju da se preispita rad saveznih institucija u kreiranju afere, nova komisija Saveznoga izvršnog vijeća, s Markom Bulcom na čelu, negirala je da je bilo takvih propusta. Tajnost ožujске sjednice Izvršnoga biroa za jugoslavensku javnost i izostanak epiloga istrage o unutarnjim činionicima „zavjere” izazvali su veliko nezadovoljstvo u CK SK Hrvatske jer je izostalo javno raščišćavanje političke intrige. Atmosfera je dodatno bila poljuljana ubojstvom jugoslavenskoga veleposlanika Vladimira Rolovića u Švedskoj od strane ekstremne hrvatske emigracije 7. travnja 1971. godine. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 587-591; TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 143-147; DABČEVIĆ-KUČAR, *‘71. Hrvatski novi i stvarnost*, sv. 1, 521-524; NENADOVIĆ, *Mirko Tepavac: sećanja i komentari*, 150-152.

⁷⁴ SR-AJ-507-SKJ, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28-30. aprila 1971. na Brionima.

⁷⁵ VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 490-492.

rajući hrvatskom Centralnom komitetu zaobilaženje jugoslavenskih foruma i metodu „nametanja sopstvenih stavova”.⁷⁶ Međutim, uvodni referat Latinke Perović i završna riječ Marka Nikezića, s kojima su poslije bile upoznate sve partijske organizacije u Srbiji i Jugoslaviji, sadržavali su jasnu kritiku konzervativnih tendencija u Partiji, koje u kriznome momentu zagovaraju napuštanje ideja demokratske transformacije. Politička afera protiv hrvatskoga rukovodstva i događaji koji su ju pratili kroz jugoslavenske institucije uvjerali su srpsko rukovodstvo da odluke Brijunskoga plenuma u vezi s organima sigurnosti nisu bile provedene do kraja i da oni nisu stavljeni pod društvenu kontrolu. Naglašavajući potrebu da se jugoslavenski partijski centar mora osposobiti kao mjesto rasprave o političkim pitanjima, Perović je upozorila da „SKJ ne može ostati izvan promena u društvu”.⁷⁷ Na sličan način reagirao je u završnoj riječi Nikezić, iskazujući odlučnost Srbije za „likvidaciju ostataka saveznog centralizma”, uz važnu napomenu da nema „jake Jugoslavije bez učvršćenja republika i pokrajina”. Potreba da se uspostavi jedinstvo Partije na osnovnim pitanjima razvitka nije bila sporna za predsjednika CK SK Srbije, ali se do toga dolazilo po principu slobodnoga izražavanja stavova i interesa, posebno inzistirajući na stavu da „ne postoji nezavisan od naših republika i pokrajina, naroda i narodnosti, nikakav svemoćan centar u kome se diriguje slepa disciplina”.⁷⁸ Pred zajedničku sjednicu partijskoga vrha na Brijunima to je unaprijed značilo da se srpsko partijsko rukovodstvo ograđivalo od centralističke politike na saveznoj razini, ocjenjujući svaku ulogu SK Jugoslavije kao istražnoga organa „predvečerjem staljinizma”.⁷⁹

U svjetskoj su javnosti rezultati 17. sjednice Predsjedništva SK Jugoslavije bili prikazani kao Titovo „zavođenje reda” i presudan događaj za stabilnost jugoslavenske države.⁸⁰ Iz kuta glavnih protagonista sjednice, obavljani trodnevni razgovori na Brijunima poprimili su karakter hrvatsko-srpskoga izjašnjavanja o glavnim jugoslavenskim pitanjima, uz Titovu liniju, koja je svojom oštrinom odudarala od većine stavova prisutnih.⁸¹ Tito je na sjednici izrazio nezadovoljstvo držanjem srpskoga i hrvatskoga rukovodstva, zamjerajući im nedostatak drastičnih mjera protiv „neprijateljskih” pojava u njihovim republikama. Kriza u Jugoslaviji morala je biti razriješena drugačijim razumijevanjem socijalističke demokracije i potpunim „preobražajem” SK Jugoslavije. U oba slučaja Tito je promovirao radikalni *revolucionarni* kurs stroge idejne

⁷⁶ Prve reakcije SK Srbije na priopćenje CK SK Hrvatske bile su izražene na sjednici Sekretarijata CK SK Srbije 13. travnja. Stav CK Srbije bio je da se ne oglašava kontrapriopćenjem jer sebe nije vidio „kao drugu stranu u sporu”. Hrvatskom vrhu zamjerala se izabrana metoda borbe, nepravedne aluzije na Beograd i partijski „avangardizam”. VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 494-498.

⁷⁷ SR-DAS-CKSKS, kut. 77, Magnetofonske beleške sa 27. (zatvorene) sednice CKSKS, 21. i 22. 4. 1971.

⁷⁸ *Isto*.

⁷⁹ VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 498.

⁸⁰ SR-DAMSPRS-PA, Jugoslavija, 1971., f. 72, 416832, Pregled inostrane štampe.

⁸¹ PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 248-256; TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 149-151; MARKOVIĆ, *Život i politika*, 276-280.

kohezije i kadrovske preobrazbe. U njegovu viđenju, socijalistička demokracija morala je postaviti ograničenja u izražavanju različitih interesa, tim prije što su interesi radničke klase bili prioritetni. Uhićenje „klasnoga neprijatelja“, obuzdavanje tiska i uskraćivanje prostora opozicijskoj inteligenciji bili su početni koraci zauzdavanja „kontrarevolucije“ i sprečavanja potencijalne sovjetske intervencije. Informacija o pozivu Leonida Brežnjeva iz Moskve tijekom održavanja 17. sjednice i navodnoj sovjetskoj zabrinutosti za unutarnje prilike u Jugoslaviji poslužila je ojačavanju Titove argumentacije o uspostavljanju reda vlastitim snagama. Situacija je počela nalikovati na čehoslovačku krizu 1968., kad su se, uz vanjske pritiske, odvijala pregrupiranja unutar Partije na pristaše i protivnike reforme. U jugoslavenskom slučaju Tito je odbacio mogućnost bilo kakve sličnosti s Dubčekovom politikom, prizivajući u pomoć Armiju i lojalne kadrove u republikama.⁸² Temeljita reorganizacija Partije bila je stoga jedan od Titovih prioriteta i osnovni preduvjet dugoročne stabilizacije. Ona se razlikovala od odluka IX. kongresa time što je napuštala načela unutarpartijske demokratizacije, zahtijevala je temeljitu „čistku“ neposlušnih članova i osnaživanje partijske discipline bespogovornim uvažavanjem načela „demokratskoga centralizma“. Predstavnicima partijskih rukovodstava na sjednici je poručeno da se ustavnim amandmanima ne očekuje veća emancipacija republičkih partija od saveznoga centra. U tom slučaju, upozoravao je Tito, „on [republički centralni komitet, op. a.] ne bi bio odgovoran pred jedinstvenim SKJ, nego bi morao da radi šta hoće i da se idejno razlikuje od drugih“.⁸³ Bio je to idejni, organizacijski i institucionalni okvir za unutarnje „čišćenje“ SK Jugoslavije koje će uslijediti u Karađorđevu 1971. i Beogradu 1972. godine.

Zaključci 17. sjednice Predsjedništva CK SK Jugoslavije ponudili su jugoslavenskoj javnosti niz rješenja koja su trebala vratiti vjeru u jedinstvo SK Jugoslavije i spremnost da se „pred novim istorijskim odgovornostima“ okončaju gorući jugoslavenski problemi. U odnosu na zaključke, sva republička i pokrajinska rukovodstva morala su „kritički razmotriti“ svoj rad, ojačati uvjete za afirmaciju interesa radničke klase i potaknuti borbu za prevladavanje osnovnih vrijednosti jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma.⁸⁴ Odluke 17. sjednice Predsjedništva SK Jugoslavije bile su odraz spremnosti partijskoga vrha da u spornim pitanjima jugoslavenskoga unutarnjeg razvitka popularizira uspostavljanje konsenzusa, što su uvelike u institucionalnom smislu nagovještavale predložene ustavne promjene. Na taj način bila je razriješena tzv. zavjera protiv hrvatskoga rukovodstva time što je čitava afera o navodnoj povezanosti CK SK Hrvatske i ekstremne emigracije bila prikazana rezultatom djelovanja vanjskoga neprijatelja, a savezne institucije bile su oslobođene

⁸² TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 149.

⁸³ SR-AJ-507-SKJ, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28-30. aprila 1971. na Brionima.

⁸⁴ *Isto*.

odgovornosti za poticanje afere.⁸⁵ Međutim, sjednica je ujedno pokazala da se proklamirano „idejno jedinstvo” postiže isključivo autoritarnim metodama Titove arbitraže te da je u svojoj suštini najkrupnija prepreka procesu demokratizacije. Samo tjedan dana po završetku sjednice Predsjedništva SK Jugoslavije Tito je na Kongresu samoupravljača u Sarajevu javno uputio kritiku na rad same sjednice, izražavajući nezadovoljstvo manjkom „samokritike” rukovodećih ljudi, pritom ponovo zahtijevajući „pročišćenje” Partije od nelojalnih članova. Bila je to naznaka drugačije krize, one koja je teško mirila demokratizaciju SK Jugoslavije i želju za nepodijeljenom vlašću.⁸⁶

Opasnost od prevelike samostalnosti republika, prema odredbama ustavnih amandmana, bila bi otklonjena dosljednim poštovanjem „demokratskoga centralizma” svih članova Partije, čime bi se osigurala kontrola partijskoga vrha nad svim procesima odlučivanja u Jugoslaviji. S tim u vezi Tito je prizivao revolucionarna načela partijskoga organiziranja, ideale manje kadrovske Partije, koja bi pročistila svoje redove i ponovo preuzela vodeću ulogu u svim sferama jugoslavenskoga društva. Primarne ideje jugoslavenske liberalizacije (tržište, veća sloboda izražavanja, antidogmatizam, smjena generacija, suštinski federalizam, nacionalna emancipacija) bile su dovedene u pitanje strahom partijskih konzervativaca od političkih posljedica njihovih primjena, koje su omogućavale drugačije perspektive socijalističkoga razvoja. Demokracija „koja rastače kao crv društveni organizam” nije bila prihvatljiva alternativa, još manje metode „političkoga ubeđivanja” za koje su se opredijelili hrvatski i srpski reformisti. Zaštita „revolucionarnih tekovina”, a samim tim pozicije moći koje su iz njih proistekle, morale su biti sačuvane svim sredstvima, prije svega osloncem na vojsku i sektor unutarnjih poslova.⁸⁷

Nakon posjeta partijskoj organizaciji u Beogradu, sredinom lipnja 1971. Tito je nezadovoljstvo situacijom u Srbiji formulirao kategoričnom izjavom: „Naši putevi se razilaze.”⁸⁸ Ključne teze upotrijebljene tijekom razgovora sa

⁸⁵ *Isto.*

⁸⁶ VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 524.

⁸⁷ Prilikom razgovora sa saveznim rukovodstvom Službe državne bezbjednosti Tito je izrazio razumijevanje za teškoće rada Službe i njezinu neučinkovitost u suzbijanju klasnoga neprijatelja uslijed „loše atmosfere” nakon Brijunskoga plenuma. On je čelnike Službe pozvao da „savešno” obavljaju svoju dužnost i pomognu Partiji u sređivanju unutarnje situacije. Na razgovorima s rukovodstvom Jugoslavenske narodne armije 20. svibnja 1971. Tito je naglasio potrebu da se održi jedinstvena armija i da ona predstavlja „važan faktor društva”. Generalima je prenio jasnu poruku da je bolje s jugoslavenskom vojskom „rešiti neke stvari nego tuđom”. SR-AJ-837-KPR, II-2/519, Prijem SDB, Beograd, 22. 4. 1971.; VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 548-549.

⁸⁸ Nezadovoljstvo radom partijskoga vrha u Beogradu bilo je u porastu od III. konferencije SK Srbije u ožujku 1971., a nakon 17. sjednice Predsjedništva SK Jugoslavije, zajedno s hrvatskim rukovodstvom, smatran je najodgovornijim za unutarnju krizu u zemlji. Na Kongresu samoupravljača u Sarajevu Tito je lansirao novu političku aferu o povezanosti srpskoga rukovodstva s Moskvom i namjeri da se organizira strana intervencija uz pomoć umirovljenih generala u Beogradu. Milentije Popović obavijestio je o detaljima afere dužnosnike u Beogradu, što je rezultiralo hitnim sastankom srpskoga rukovodstva i Tita 11. svibnja 1971. Tijekom vrlo

srpskim partijskim rukovodstvom Tito je ponovio u razgovorima s članovima Izvršnoga komiteta CK SK Hrvatske u Vili Zagorje 4. srpnja 1971. godine. Kritika političkoga kursa CK SK Hrvatske postala je naglašena u jugoslavenskom partijskom vrhu nakon samovoljnoga priopćenja sa 19. sjednice. Intenziviranjem javne potpore akterima Hrvatskoga proljeća u matičnoj republici jačalo je Titovo nepovjerenje i gubila se podrška koja je dobivena za političke ciljeve 10. sjednice.⁸⁹ U svojem obraćanju u Zagrebu, identično kao i srpskom rukovodstvu, Tito je poručio da je započeo „kurs napada na mene” i da se on može uočiti kod oba partijska rukovodstva. Zbog „divljanja nacionalizma” Hrvatska je za Tita postala „ključni problem” u Jugoslaviji, a povlađivanje „klasnom neprijatelju” zadobilo je različite oblike, od rasprostranjenosti „mačekovštine” do politizacije Matice hrvatske i *Prosvjete*. Uzroke tolerantnoga odnosa prema ideološki „neprihvatljivim” pojavama Tito je pronalazio u promjenama od VI. kongresa SK Jugoslavije, s kojima je, po njegovu mišljenju, započela popularizacija ideje slabljenja društvene uloge Partije i njezina zadatka da predvodi klasnu borbu protiv „antisocijalističkih” snaga. Problem „idejnog nejedinstva” u SK Jugoslavije morao se razriješiti „pročišćenjem” partijskih redova i stvaranjem disciplinirane „kadrovske partije”. Osim partijske reorganizacije na temeljima klasne borbe i revolucije Tito je u Zagrebu jasno zaprijetio i upotrebom vojske ako ne dođe do željenoga uspostavljanja „reda”. S njegovim kritičkim ocjenama složio se dio hrvatskoga rukovodstva, čime se faktički produbljivao jaz u jedinstvenom djelovanju. Međutim, za razliku od beogradskih razgovora s partijskim čelnicima u Srbiji, susret s vodećim hrvatskim komunistima nije poprimio obilježje oštre polemike, ali jest iznio na površinu Titovo duboko nezadovoljstvo. Članovi najužega hrvatskog rukovodstva (Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker) nisu se slagali s upotrebom represivnih sredstava u Hrvatskoj i bilo kakvom mogućnosti zabrane rada Matice hrvatske ili *Prosvjete*, ocjenjujući narasle političke konfrontacije u društvu nužnom posljedicom demokratizacije. Iako je bila prihvaćena Titova kritika da se na nacionalističke ispade nije pravovremeno reagiralo te da u čitavoj zemlji postoji prijetnja „antisocijalističkih” snaga, hrvatsko rukovodstvo upozorilo je na podjednaku prijetnju „staljinizma”, čija shvaćanja

burnoga razgovora Marko Nikezić još je jednom Titu ponovio stav da se nitko u Jugoslaviji, pa ni Srbija, ne može staviti pod kontrolu u cilju neravnopravnosti, decidirano upozoravajući na to da se to ne može postići „ni u državnom, ni u vojnom, ni u policijskom, ni u partijskom vidu”. SR-AJ-837-KPR, II-2/520, Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11. 5. 1971.

⁸⁹ U izrazima masovne podrške hrvatskom partijskom vodstvu širom Hrvatske Tito je raspoznavao „liderske ambicije” njezinih čelnih ljudi. Travanjko javno priopćenje CK SK Hrvatske bilo je učinjeno bez njegova znanja, a negativan odjek u cijelom jugoslavenskom rukovodstvu uvjetovao je Titovo povlačenje podrške za daljnji politički kurs u Hrvatskoj. U Karadorđevu je Tito posebno bio spreman istaknuti da nije bio sklon podržavati pojedinačne politike u Jugoslaviji, nego samo interes „čitave zajednice”, te da ako „neko ima ikakvih iluzija da se može pozivati na mene, ja hoću to lično da suzbijem”. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 600-602; VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 553-554; MARKOVIĆ, *Život i politika*, 289; PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 327; TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 159.

imaju objektivno uporište da zažive kao politički kurs. Razgovori u Zagrebu nisu rezultirali stavom o „različitim putevima” dviju strana, ali su sugerirali hrvatskom rukovodstvu da se negativne pojave mogu razriješiti samo dosljednim poštovanjem centralne jugoslavenske (Titove) partijske linije.⁹⁰

Iako je slična poruka upućena i srbijanskom partijskom vrhu, do njihove koordinacije u odnosu s Titom ipak nije došlo. Usprkos čestim neslaganjima i različitim pristupima, srpsko se rukovodstvo tijekom prijelomne 1971., znajući da se na *hrvatskom slučaju* prelama kurs reformi i demokratizacije u čitavoj zemlji, odbijalo pridružiti osudi političkih prilika u Hrvatskoj. Kritičke zamjerke iz Beograda uglavnom su bile usmjerene na odabranu metodu političke borbe CK Hrvatske, koja je često imala forme prenaplašenoga „avangardizma” i u svojoj nacionalnoj dimenziji nije raspoznavala poveznice s reformskim kursom u Beogradu. Međutim, iako je postojalo stalno nezadovoljstvo dijela CK SK Srbije politikom Zagreba, vodeći predstavnici CK Srbije naglašavali su na jugoslavenskim partijskim forumima da između dva rukovodstva, pa time i dvije republike, ne postoje problemi, ističući permanentnu spremnost srpskoga rukovodstva na dijalog. Po završetku 17. sjednice Predsjedništva SK Jugoslavije Savka Dabčević-Kučar zahvalila je Latinki Perović na korektnom držanju srpskoga vrha uz rečenicu: „Mnogo ste pomogli. [...] Neko radi i protiv nas i protiv vas.”⁹¹ Slično se ponovilo i nakon proširene sjednice Izvršnoga komiteta CK SK Jugoslavije u svibnju 1971., kad su Tripalo i Dabčević-Kučar izrazili zadovoljstvo istupima Nikezića i Perović o nacionalizmu.⁹² U vrijeme vrhunca nacionalističkoga vala u Hrvatskoj, u studenom 1971. Perović poručila je članovima CK SK Srbije da je Hrvatska postala „ranjivo mesto” u jugoslavenskoj zajednici, ali da se u tome vide realne opasnosti „da se to što je ranjivo mesto tretira kao opšte mesto u Jugoslaviji, i da se na osnovu toga izvlače zaključci o ukupnom stanju i orijentaciji”.⁹³ Beogradskim novinarima bilo je priopćeno da u Srbiji moraju biti otvoreni za demokratske i nenacionalističke orijentacije u Hrvatskoj, „za koje sam uverena da postoje i u hrvatskom narodu, i biću poslednja, makar ceo ovaj srpski narod poverovao da ih tamo nema, verovaću da ih tamo ima... Naravno da ima nacionalizma, ali nije prevladao fašizam u Hrvatskoj, bar ne još”.⁹⁴

Posljednji susret dvaju partijskih rukovodstava, održan u Beogradu 28. rujna 1971., pokazao je sve sličnosti i nemale razlike u političkoj logici i praksi dviju strana. Kasnija svjedočenja sudionika tvrdila su da je sastanak bio

⁹⁰ Sranjski susret Tita i hrvatskoga rukovodstva u Zagrebu bio je dotad najdramatičniji sudar dviju strana. Oštro Titovo izlaganje Savka Dabčević-Kučar shvaćala je kao postavljanje jasne dileme pred CK SK Hrvatske: „Moramo ga napokon poslušati ili se ukloniti. Nećemo li, on će to učiniti.” DABČEVIĆ-KUČAR, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, sv. 2, 662; TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 154-156.

⁹¹ PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 254.

⁹² *Isto*, 273.

⁹³ SR-DAS-CKSKS, Magnetofonske beleške sa 32. sednice CK SK Srbije, 25. 11. 1971.

⁹⁴ SR-DAS-CKSKS, kut. 118, Magnetofonske beleške sa sastanka sa glavnim i odgovornim urednicima listova, radija i televizije, 3. 11. 1971.

uobičajena praksa razmjene mišljenja o političkim pitanjima, ali i pokušaj hrvatskoga rukovodstva da izađe iz svojevrsne izolacije i uspostavi bližu suradnju sa srpskim reformskim vrhom.⁹⁵ Nakon burne prve polovine godine oba rukovodstva dobila su epitet „zavereničkih”, suočena s teškim izazovima i pritiscima za promjenu političkoga kursa. Neslaganja koja su došla do izražaja o određenim jugoslavenskim unutarnjim prilikama na sastanku u Beogradu nisu poremetila dobro razumijevanje predstavnika objiju republika, izražen u stavu Pere Pirkerera da je „u ovom trenutku jedna činjenica jasna, da se danas preko Hrvatske prelamaju mnoge jugoslovenske suprotnosti”. U personalnom i idejnom smislu sve ono što je težilo reformskoj orijentaciji moralo je izabrati ili Srbiju ili Hrvatsku jer „tu mora biti glavno”.⁹⁶ U dvije najveće republike prelamao se reformski kurs SK Jugoslavije, pa je potreba za demokratizacijom odnosa unutar Saveza komunista bila bitna pretpostavka razrješenja spora, smatrao je sekretar Izvršnoga komiteta CK SK Hrvatske. Slično je tvrdila Savka Dabčević-Kučar, povezujući demokratizaciju Saveza komunista s osnovnom pretpostavkom „za demokratizaciju cijelog društva”. Ona je srpskom rukovodstvu govorila o „našem sve većem demokratizmu od kojeg ne smemo odstupiti, kojeg moramo razvijati i dalje”, naglašavajući da je „apsolutno za najslobodnije komuniciranje i povezivanje za sve oblike ispoljavanja ne samo građanskih prava, jer ako nismo autoritarno društvo, ako smo stvarno demokratsko samoupravno društvo, a prema tome i demokratska partija... u kojoj izgrađujemo stavove i tražimo odgovore, onda razlike moraju biti prisutne”. Podudarnost o značaju demokratizacije bila je nepoljuljana, kao i o sovjetskoj prijetnji i njezinoj sprezi s domaćim konzervativizmom. Na sastanku je Marko Nikezić istaknuo da „Jugoslavija nije SSSR i položaj Srba u njoj nije položaj Rusa u SSSR, tj. u Jugoslaviji se ne može napraviti jaka i stabilna država, a da stvari ne budu rešene na demokratskoj osnovi. To mora da bude demokratska zajednica da bi mogla da opstane kao zajednica”.⁹⁷

U navedenom razdoblju oba rukovodstva vidjela su u obnovi centralizma ključnu opasnost za Jugoslaviju. „Kad čitam da su u svemu krive republike, izgleda mi kao da se neko kaje”, govorio je Nikezić.⁹⁸ Bojazan od prevladavanja recentralističkih tendencija u Jugoslaviji bila je stalna prijetnja za opstanak glavnih prerogativa reformskoga kursa iz sredine 1960-ih i ujedno za politički opstanak ljudi koji su ga idejno personificirali u SK Jugoslavije. Otpor partijskim konzervativcima imao je različite oblike u Zagrebu i Beogradu. Od vremena 10. sjednice u hrvatskom političkom diskursu ustalila se mobilizacija protiv „beogradskog unitarizma”, savezne administracije, koja je predstavljala bastion birokratsko-etastičkih snaga i najvažnijega političkog oponenta

⁹⁵ PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 307; VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 573.

⁹⁶ SR-DAS-CKSKS, kut. 95, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, Ste-nografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije SK Hrvatske, u Beogradu 28. septembra 1971.

⁹⁷ *Isto.*

⁹⁸ *Isto.*

reformskom kursu. Partijsko rukovodstvo u Srbiji smatralo je centralističke opcije dijelom poražene politike na Brijunskom plenumu, s kojim je graničila svaka progresivna politika u SK Srbije. Otpor centralizmu na državnoj razini bio je za vodeće srpske komuniste istovjetan otporu centralizmu na partijskoj razini. U tom kontekstu odnos prema Titu reflektirao je različite pristupe. U svojim sjećanjima Tripalo je jasno istaknuo intenciju hrvatskoga partijskog rukovodstva da se jedino uz Titovu podršku mogu osigurati željene promjene, ograđujući se od svakoga pokušaja zajedničkoga djelovanja s ljudima koji su kritizirali Tita i njegovo djelo.⁹⁹ S druge strane srpsko partijsko rukovodstvo suprotstavljalo je takvu pristupu distanciran odnos prema jugoslavenskom predsjedniku i uz uvažavanje institucionalnoga okvira. U siječnju 1972. Latinka Perović izjavila je kako se rukovodstvo Srbije čuvalo da ne manipulira ličnošću predsjednika Tita, da ga pridobiva za svoju politiku, nego da se otvaraju mogućnosti da on, kao šef države i Partije, bude u situaciji da objektivno sudi o prilikama u zemlji i u SK Jugoslavije. „Izbegavali smo politikantske igre i smatrali da politiku treba graditi javno, dugoročno misliti o Srbiji, ali i odnosima u federaciji.”¹⁰⁰

Epilog: zaokret u Karađorđevu i restaljinizacija poretka

Kritičke zamjerke na situaciju u Jugoslaviji tijekom 1971. Tito je formulirao u ključu lenjinističke revolucionarne Partije. One su podrazumijevale zalaganje za provođenje partijskoga monizma, samokritiku, demokratski centralizam i suzbijanje frakcija. Na prve naznake krize jugoslavenski predsjednik pronalazio je rješenje povratkom na predratni „komunistički moral”, koji bi jamčio uspostavljanje „čvrste monolitne organizacije” bez koje se, po Titovu sudu, nije moglo vladati u Jugoslaviji.¹⁰¹ Na taj način nova koncepcija jugoslavenskoga federalizma bila je u neskladu s naglašenim centralističkim karakterom SK Jugoslavije, kao i s autoritarnom vlašću Josipa Broza Tita u državi. Važnost postojanja jedinstvene Partije kao kohezivnoga faktora u jugoslavenskom društvu bilo je ideološki nepromjenjivo Titovo stajalište, u kojem je uspješno sjedinjavao elemente osobne vlasti i vrijednosti dominantne političke kulture na jugoslavenskom prostoru. U tom su pogledu suštinske razlike s osuđenim konzervativnim gledištima Aleksandra Rankovića 1966. bivale sve manje. Nasuprot naglašenim reformskim težnjama republičkih partijskih rukovodstava u Beogradu i Zagrebu da proces „emancipacije” republika podrazumijeva autonomnost republičkih centralnih komiteta u provođenju zajednički utvrđene politike, ostajući vjerne reformskim imperativima iz 1960-ih, Tito je suprotstavljao „jedinstveni duh idejnog razvitka” u kojem je „linija

⁹⁹ TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 153.

¹⁰⁰ SR-DAS-CKSKS, kut. 117, Autorizovane magnetofonske beleške sa zajedničke sednice Sekretarijata CK SKS i Sekretarijata PK SKK, 18. 1. 1972.

¹⁰¹ SR-AJ-507-SKJ, IV/92, Stenografske beleške sa 30. sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održane 18. i 19. januara 1970. na Brionima.

SK jedna bez obzira na republike”.¹⁰² Poziv na partijsku monolitnost u trenutku ustavnoga preoblikovanja države na načelima dosljedne decentralizacije i federalizacije ostavljao je Partiju izvan promjena, derogirajući pritom sve oslonce na kojima su partijski reformisti temeljili svoj politički opstanak i sudbinu demokratskih potencijala jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma.

Smjena hrvatskoga rukovodstva u Karađorđevu na 21. sjednici Predsjedništva SK Jugoslavije 1. prosinca 1971. sublimirala je dominantan koncept Partije u ustavno preoblikovanoj Jugoslaviji. Politička kriza u Hrvatskoj bila je razriješena Titovim osobnim angažiranjem uz podršku lojalnih partijskih kadrova u Izvršnom komitetu CK SK Hrvatske. Glavne točke partijske optužnice bile su u ideološkim okvirima koje je jugoslavenski predsjednik javno prezentirao u više navrata tijekom 1971., uz nepodijeljenu podršku znatnoga dijela partijskoga vrha. U odnosu na njih, koncepcije hrvatskoga rukovodstva bile su osuđene kao „idejno tuđe” vladajućoj partijskoj liniji i socijalističkom razvitku. Zaokret k „revolucionarnom kursu” podrazumijevao je unitaristički karakter Partije, idejno homogen i riješen da se odrekne „trulog liberalizma” u provođenju političke orijentacije. Prema ocjeni saveznoga političkog centra, iza kojega su stala rukovodstva svih republika osim Srbije, samo je jedinstvena Partija bila jamstvo cjelovitosti državne zajednice. *Revolucionarna* sredstva morala su biti beskompromisna prema „klasnom neprijatelju”, čime je doveden u pitanje kurs demokratizacije društva ustanovljen nakon Brijunskoga plenuma. Ključno je da na promjenu kursa nije bila obvezana samo Hrvatska, nego se ozakonjivanje nove političke orijentacije moralo provesti u svim dijelovima Jugoslavije, prije svega u Srbiji. Kako je Tito rekao članovima Izvršnoga komiteta CK SK Hrvatske, u „jednoj republici možda isti takvi razmjeri su, i oni tinjaju ne duboko, pod pepelom, jer ga prigušavaju odozgo”.¹⁰³

Od svih nazočnih predstavnika republičkih i pokrajinskih rukovodstava na sjednici Predsjedništva SK Jugoslavije u Karađorđevu jedino je srpsko partijsko rukovodstvo pokazalo razumijevanje za prilike u Hrvatskoj i za opstanak demokratskoga kursa u Jugoslaviji. Posljedično određivanje Nikezića o tome da isključivo hrvatski komunisti i demokratski kurs „mogu da tuku nacionaliste u Hrvatskoj i bilo gde kod nas”, a da to nikako ne može činiti birokratski centralizam i konzervativizam, bilo je dočekano kao jasna podrška optuženom hrvatskom rukovodstvu.¹⁰⁴ Marko Nikezić upozoravao je na to da su nacionalističke i autokratske pretenzije aktualne u društvenim previranjima i da bi šovinistički napadi na SK Hrvatske i hrvatski narod zapravo otkrivali težnju k obnovi centralizma, osporavanju ustavnih promjena i naci-

¹⁰² PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga*, 217.

¹⁰³ SR-AJ-837-KPR, II-2/542, Delegacija CK SK Hrvatske.

¹⁰⁴ Nikezićev nastup na sjednici u Karađorđevu Savka Dabčević-Kučar protumačila je pružanjem podrške hrvatskom rukovodstvu. Sličan stav zastupao je i Miko Tripalo, koji je u svojim sjećanjima naglasio da je „najmanje pristalica za smjenjivanje hrvatskog rukovodstva bilo baš među tzv. srpskim liberalima”. DABČEVIĆ-KUČAR, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, sv. 2, 944-945; TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 187, 192.

onalne politike SK Jugoslavije.¹⁰⁵ Na istoj sjednici Latinka Perović isticala je neefikasnost jugoslavenskih institucija koje daju „argumentaciju za stranku reda”, kao i da svaka vrsta pritiska, u bilo kojoj republici, „ide na ruku snagama koje su se protivile politici nacionalne ravnopravnosti i demokratizaciji odnosa u federaciji”.¹⁰⁶

Odustajanje od kursa demokratizacije u Karađorđevu partijski vrh u Srbiji smatrao je dugoročno najozbiljnijom opasnošću za opstanak jugoslavenske zajednice. Na partijskim sjednicama SK Srbije koje su uslijedile nakon smjene hrvatskoga rukovodstva Nikezić je apelirao da se izbjegne svaka upotreba sile i pritiska, upozoravajući na opasnost „da se na hrvatskom pitanju odustane od demokratskog kursa. Ako počne da se ledi onda će se leđiti svuda”.¹⁰⁷ Razdoblje nakon Karađorđeva Nikezić je smatrao ključnim, osobito za pitanje kakav će Savez komunista izaći iz te krize: da li sa širim demokratskim osloncem ili zatvoren u sebe, s naglaskom na represivnim mjerama i autoritaran u metodama, a u suštini nemoćan rješavati realne probleme ekonomskoga razvoja i društvenih odnosa. Borba protiv nacionalizma u Hrvatskoj mogla je biti isključivo borba autentične hrvatske ljevice. Iz SK Srbije zbog toga se poručivalo da se nitko nije smio osjećati pozvanim da rješava krizu u Hrvatskoj i „poboljšava” socijalizam u njoj sa strane.¹⁰⁸ Jedina podrška Hrvatskoj iz Srbije moglo bi biti suzbijanje velikosrpskoga nacionalizma i njegovih intencija da širi antihrvatsko raspoloženje u društvu, poručio je predsjednik CK SK Srbije.¹⁰⁹

Do 1971. suradnja partijskih rukovodstava u Srbiji i Hrvatskoj prolazila je različite izazove jugoslavenske društveno-političke transformacije iz 1960-ih. Oba rukovodstva bila su izabrana na temelju programskih ciljeva jugoslavenske privredne i društvene reforme, prilagođavajući zahtjeve za promjene interesima svoje republike. Različitost metodološkoga pristupa u iskazivanju vlastitoga interesa na jugoslavenskoj razini često je izazivala disonantne tonove i generirala nesporazume. Kompatibilne koncepcije u razumijevanju Jugoslavije kao složene države nisu uvijek određivale pravce hrvatsko-srpskoga dijaloga na vrhu, imajući u vidu strateški različit odnos dvaju rukovodstava prema osjetljivim pitanjima: Titu i njegovu autoritetu i nacionalizmu u svojoj sredini. U međusobnim susretima bilo je lako dogovoriti ekonomske funkcije federacije, ali ne i reforme u ekonomsko-financijskom sektoru. Oba ruko-

¹⁰⁵ SR-AJ-507-SKJ, III/157, Autorizovane stenografske beleške sa 21. sednice Predsedništva SKJ, 1.-2. 12. 1971.

¹⁰⁶ *Isto*.

¹⁰⁷ VUKOVIĆ, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 603.

¹⁰⁸ SR-DAS-CKSKS, kut. 93, Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5. 12. 1971.

¹⁰⁹ *Isto*.

vodstva snažno su podržavala liberalizaciju političkoga života, ali nedovoljno spremni da se potpuno suoče sa slobodnim izražavanjem idejne pluralnosti kritičkih intelektualaca ili tiska. Međutim, hipoteka prošlosti u međusobnim odnosima i krize koje su se generirale u dubokim društvenim i ekonomskim promjenama nisu zatvarale vrata dijalogu i potrebi sporazumnoga rješavanja problema. Jugoslavenski i europski kontekst determinirao je ograničenja koja se nisu mogla prevladati isključivo dobrom voljom republičkih elita. Formuliranje politike čistih računa i rad na donošenju ustavnih amandmana 1971. bili su sasvim konkretni rezultati suradnje dvaju reformskih rukovodstava. Njihovim djelovanjem uspostavljena je moderna i iz temelja decentralizirana federacija, nacionalni odnosi dobili su priliku biti rješavani na bazi stvarne ravnopravnosti, potaknuta je tržišna privreda i provedena njezina modernizacija, pokušalo se demokratizirati monopolističku Partiju i liberaliziran je javni i medijski diskurs. *Liberalna koalicija*, kako je bila prepoznatljiva u zapadnim izvorima, koju su činili reformski orijentirani zagovornici odlučne modernizacije u Hrvatskoj i Srbiji, uz stratešku idejno-političku konvergenciju i pojedinačna i taktička razmimoilaženja, prepoznavala je zajedničke interese svojih društava na veoma sličan način. Zbog toga ne čudi da su u odsudnim političkim borbama bili na istoj strani i otišli s javne i političke scene u istom konzervativnom udaru restalinizacije koju je provodio jugoslavenski politički centar na čelu s predsjednikom Titom i lojalni dijelovi republičkih partija.

Arhivski i neobjavljeni izvori

HR-HDA-1220-CK SKH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske.

SR-AJ-507-SKJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 507, Savez komunista Jugoslavije.

SR-AJ-837-KPR: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 837, Kabinet predsjednika Republike.

SR-DAMSPRS-PA: Srbija, Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd, fond Politička arhiva.

SR-DAS-CKSKS: Srbija, Državni arhiv Srbije, Beograd, fond Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije.

SR-DAS-LFVM: Srbija, Državni arhiv Srbije, Beograd, Lični fond Veljka Mićunovića.

Objavljeni izvori i tisak

Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Beograd), 1971.

DABČEVIĆ-KUČAR, Savka. *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, sv. 1-2. Zagreb: Interpublic, 1997.

Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11-13. marta 1969, stenografske beleške, I. Beograd: Komunist, 1970.

Dnevnik (Novi Sad), 1970.

KARDELJ, Edvard. *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*. Beograd: Komunist, 1973.

MARKOVIĆ, Dragoslav. *Život i politika 1967-1978*, sv. 1. Beograd: Rad, 1987.

MARTINOVIĆ, Savo, ur. *Ustavne promene*. Beograd: Komunist, 1971.

MILOSAVLESKI, Slavko. *Kontradikcije Josipa Broza*. Beograd: Dositej, 1990.

NENADOVIĆ, Aleksandar. *Mirko Tepavac – sećanja i komentari*. Beograd: Radio B92, 1998.

NIKEZIĆ, Marko. *Srpska krhka vertikala*. Ur. Latinka Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.

PEROVIĆ, Latinka. *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajevo: University Press, 2018.

PETRANOVIĆ, Branko; ZEČEVIĆ, Momčilo, ur. *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, sv. 2. Beograd: Prosveta, 1987.

Politika (Beograd), 1970-1971.

Savez komunista Srbije u razvoju društveno-političkog sistema. Beograd: Komunist, 1971.

TRIPALO, Miko. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus, 1989.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967, 1968. i 1971. godine). Beograd: Komunist, 1971.

VRHUNEC, Marko. *Šest godina s Titom (1967-1973). Pogled s vrha i izbliza*. Zagreb; Rijeka: Globus; Adamić, 2001.

VUKOVIĆ, Zdravko. *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966-1972*. Beograd: Narodna knjiga, 1989.

Literatura

BEŠLIN, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, sv. 1. Novi Sad; Beograd: Akademski knjiga; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2021.

BEŠLIN, Milivoj. „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji”. U: *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate*, ur. Igor Duda. Zagreb; Pula: Srednja Evropa; Sveučilište Jurja Dobrile, 2018, 11-33.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.

ĐORĐEVIĆ, Jovan. *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija, 1986.

GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb: Europapress holding; Novi Liber, 2008.

KLASIĆ, Hrvoje. „Svibanjsko savjetovanje 1968: Ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća”. U: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo”; Filozofski fakultet Sveučilišta; Fakultet političkih znanosti Sveučilišta; Pravni fakultet Sveučilišta, 2012, 57-74.

LEMPI, Džon. *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: Dan graf, 2004.

MUJADŽEVIĆ, Dino. *Bakarić. Politička biografija*. Zagreb: Plejada; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011.

NICOVIĆ, Janko. *Ustavni razvoj Srbije 1804-2006*. Beograd: Sezam medico, 2007.

RUSINOW, Dennison. *The Yugoslav Experiment: 1948-1974*. Los Angeles: University of California Press, 1978.

SUMMARY

Serbian Liberals and the Croatian Spring: Croatian-Serbian Relations and New Concepts of Yugoslavia in the Late 1960s and Early 1970s

This paper examines the relations between the two largest Yugoslav republics, Serbia and Croatia, through the political orientation of their leading reformist structures in the period from when they came to power in late 1968 to the forced resignation of the Croatian leadership in December 1971. Starting from the common strategic goals of the reform-oriented leaderships of Marko Nikezić and Savka Dabčević Kučar, the relations of official Belgrade and Zagreb fluctuated from alliance based on common interests, compatible constitutional and market goals, mutual defence from the arbitrary actions of the federal political centre, the need to expand the reformist base in society, the operationalisation of 'clean slate' politics, and a desire for the further liberalisation and democratisation of Yugoslav self-governing socialism to misunderstandings regarding the decentralisation of financial capital, different political methodologies, and different approaches to Tito. From the Tenth Session of the Central Committee of the League of Communists of Croatia to the Seventeenth Session of the Presidency of the League of Communists of Yugoslavia, Marko Nikezić's leadership showed a much higher degree of understanding for the political challenges that were coming from the reformist political leadership in Zagreb compared to the conservatives in Belgrade, who expected that Serbia would return to the role of the key 'guardian' of Yugoslavia. Still, a change in the political course took place when Tito, using the principle of 'democratic centralism', decided to defend the decentralised state through a recentralised, monopolist party. Reformist advocates of a more decisive modernisation of Yugoslav socialism were stigmatised as a disruptive factor. For this reason, at the Twenty-First Session of the Presidency of the League of Communists of Yugoslavia in Karadžorđevo, Nikezić's leadership remained alone in its disagreement with the forcible removal of leading figures of the Croatian Central Committee, knowing that the suppression of the Croatian Spring would open the way towards a permanent change of course and the re-Stalinisation of political conditions in the country as well as the complication of Croatian-Serbian relations in the future.

Key words: Yugoslavia; Josip Broz Tito; Croatian Spring; Serbian liberals; Savka Dabčević-Kučar; Marko Nikezić; Tenth Session of the Central Committee of the League of Communists of Croatia